

Ex Tempore

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Deze pagina is met opzet blanco

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Joost Snaterse

Redactie:

Veerle Driessen
Matthijs Even
Silke Eyt
Renée van Haperen
Rowin Jansen
Wim de Jong
Jan Kuijs
Sebastian Lenders
Floris Meens
Fons Meijer
Lidewij Nissen
Paul Reef
Tim Riswick
Joost Rosendaal
Lema Salah
Lennert Savenije
Joost Snaterse
Willem Tielen

Eindredactie:

Matthijs Even
Lema Salah
Joost Snaterse

Lay-out:

Renée van Haperen
Paul Reef
Joost Snaterse
Willem Tielen

Druk:

Facilitair Bedrijf Radboud Universiteit Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: 'Bombendebatten' - afbeelding uit het artikel van Jansink.
Onder: Bommenwerper - afbeeldingsuggestie van Jansink

Aankondiging 3-2015:

Jaargang 34 (2015), afl.2

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), L.H.B. Nissen (secretaris), dr. J.A.E. Kuys (penningmeester), L. Salah (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw. prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. J. Kok, Mw. prof. dr. M.E. Monteiro, Mw. prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, Mw. prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2012) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2015: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2015

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Remco Ensel

‘Slag of Stoot’

Over het strijdtoneel van het historisch debat 87

Antoon de Baets

‘De zaak-Faurisson’

De klacht van een holocaustontkenner bij het VN-Mensenrechtencomité 96

Annemarike Stremmelaar

“Een schanddaad”

Taner Akçam en de genocide op de Osmaanse Armeniërs 106

Annabelle Jansink

‘De Bombendebatten in het licht van Duits slachtofferschap’

Jörg Friedrich en de publieke debatten over geallieerde bombardementen op Duitsland 119

Iwona Gusc

‘Over slachtoffers en daders’

Jan T. Gross en het Poolse debat over de Holocaust 131

Remco Ensel

‘Pennestrijd’

Public historians Geyl en Toynbee debatteren in de schaduw van de Holocaust (1948-1961) 146

Vaste rubrieken:

Boeken Top 5

Herman Paul 158

Verslag KNHG-Najaarscongres

Lauren Lauret & Tim Riswick 162

Interview

Martijn Eickhoff 166

Recensies

170



Redactioneel

Tijdens de afgelopen Maand van de Geschiedenis was het thema 'Tussen droom en daad'. Dit onderwerp zou ook goed van toepassing kunnen zijn op dit themanummer van *Ex Tempore*. Onder gastredactie van Remco Ensel, universitair docent Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, hebben wij een editie samengesteld rond het thema 'historisch debat'. Op welke manieren worden historische debatten gevoerd? Wie zijn de deelnemers? En in hoeverre is het bredere publiek deelgenoot van dergelijke discussies? Dit soort vragen zullen in de artikelen aan de orde worden gesteld. De rode draad blijkt vaak te zijn dat beeld(en) en realiteit vaak verder uit elkaar liggen dan men op het eerste gezicht zou vermoeden.

De inleiding van Remco Ensel biedt een inleiding op het thema en introduceert de bijdragen aan dit nummer. De artikelen zijn van de hand van Antoon de Baets, Annemarike Stremmelaar, Annabelle Jansink, Iwona Gusc, en Remco Ensel. De Boeken top-5 is verzorgd door Herman Paul. Lauren Lauret en Tim Riswick hebben voor ons het recente KNHG-congres over de persona van de historicus verslaan. Tot slot, een afscheidsinterview met scheidend redactielid Martijn Eickhoff, in wiens onderzoek historische debatten regelmatig de kop op steken.

De redactie wenst u veel leesplezier!

Remco Ensel is als universitair docent Cultuurgeschiedenis verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit. Tussen 2010 en 2014 was Ensel gedetacheerd aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Hij publiceerde over de Holocaust en antisemitisme in Het Parool, NRC Handelsblad, De Groene en het Tijdschrift voor Geschiedenis. Daarnaast verscheen Haatspraak. Anti-semitisme - een 21e eeuwse geschiedenis (Amsterdam, 2014).

Slag of Stoot Over het strijdtoneel van het historisch debat

[Ik heb] aan één stuk door, genoten van het schouwspel dat de Franse historiografie oplevert. Wat een leven en een geestkracht, wat een vormvermogen, wat een vernuft, verbeelding en durf, wat een scherp onderscheiden geesten en persoonlijkheden! En hoe nauw is dat alles verbonden met het hele politieke en culturele leven van het Franse volk!¹

Vraag: Hoe komt historische kennis tot stand? Antwoord: Niet zonder slag of stoot. En hoe ontwikkelt een verschil van inzicht zich vervolgens tot een publiek debat? Er is het beroemde citaat van de Nederlandse historicus Pieter Geyl (1887-1966) – ‘Men kan de geschiedschrijving opvatten als een discussie zonder eind.’ – maar onder welke condities start een discussie eigenlijk? Reikt dat debat ook voorbij de muren van de academie? Wie bepaalt dat en wiens stem wordt vervolgens wel of niet gehoord?² Tal van intrigerende, door het citaat opgevoerd, vragen, zijn in beschouwingen over het vak van de historicus nauwelijks aan de orde gesteld. In de historiografie overheerst het overzicht van stromingen en scholen³, in de geschiedfilosofie staan de kentheoretische dimensies van historische kennis centraal.⁴ Er zijn inderdaad monografieën waarin vragen over de aard en het verloop van het debat en de rol van de historicus doorgaans wel aan bod komen. De oorlogsmetaforiek is hier treffend: de *Historikerstreit*, de Australische *History Wars* en de Franse *Guerre des mémoires* aangaande Algerije.⁵



1 P. Geyl, *Napoleon, Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Utrecht, 1946), xvii.

2 Geyl, *Napoleon*, 5.

3 Archetypisch is Ernst Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval, Modern* (Chicago, 2006; derde druk).

4 Van R.G. Collingwood, *The idea of history* (1946) tot Hayden V. White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore, 1973).

5 Drie interessante boeken op dit vlak zijn: Patrick Dassen en Ton Nijhuis, *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam, 2001); Stuart Macintyre en Anna Clark, *The History Wars* (Carlton, 2003);

Daarnaast is er het flink uitgedijde veld van *memory studies* waarin de plaats en het gebruik van het verleden in het publieke domein centraal staat.⁶ Tussen al deze velden staat dit themanummer over het historisch debat als maatschappelijk verschijnsel. Als leidmotief kan het volgende citaat van de Duitse filosoof Jürgen Habermas gelden.

‘Es geht ja nicht um Popper versus Adorno, nicht um wissenschaftstheoretische Auseinandersetzungen, nicht um Fragen der Wertfreiheit – es geht um den öffentlichen Gebrauch der Historie.’⁷

‘De publieke inzet van geschiedenis.’ Het citaat is afkomstig uit een in *Die Zeit* verschenen opiniestuk dat Habermas schreef in reactie op een artikel in de *Frankfurter Allgemeine* van de historicus Ernst Nolte over de oorlog en de Jodenvervolgving. In zijn bijdrage legde Habermas uit dat als Nolte zijn controversiële visie in een historisch tijdschrift had gepubliceerd, de filosoof niet had gereageerd. Sterker nog: ‘Ich hätte die Debatte gar nicht zu Gesicht bekommen.’ Nu voelde Habermas zich echter verplicht te reageren. De *Historikerstreit*, zoals de polemiek over de plaats van de Holocaust in de Duitse geschiedenis bekend raakte, was immers niet langer beperkt tot de ivoren toren van de geschiedschrijving. Het debat was ‘openbaar’ geworden en de historicus een *public historian* die geschraagd door zijn gezag als wetenschapper een maatschappelijk kwestie – de moeizame verwerking van het beladen verleden – aan de kaak stelde.⁸ Deze typische dialoog over het verleden wordt in dit themanummer verkend.

Een aanzet tot ontleding van het historisch debat biedt Ian Buruma’s *The wages of guilt* – in het Nederlands vertaald als *Het loon van de schuld* (2014).⁹ In



Benjamin Stora, *La guerre des mémoires. La France face à son passé colonial (entretiens avec T. Leclère)* (Parijs, 2007).

6 Drie belangrijke studies: David Löwenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge, 1985); Aleida Assmann, *Cultural memory and Western civilization: functions, media, archives* (New York, 2011) en Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford, 2009).

7 Jürgen Habermas, ‘Vom öffentlichen Gebrauch der Historie’, *Die Zeit* 46:7. November 1986. Engelse vertaling: ‘It is not an issue of Popper versus Adorno, it is not a question of disputes about scientific theory, it is not about questions of value-free analysis - it is about the public use of history.’ In: Jürgen Habermas en Jeremy Leaman, ‘Concerning the Public Use of History,’ *New German Critique* 44, Special Issue on the Historikerstreit (1988), 40-50.

8 Vgl. Marcel vom Lehn, *Westdeutsche und Italienische Historiker als Intellektuelle? Ihr Umgang mit Nationalsozialismus und Faschismus in den Medien (1943/45-1960)* (Göttingen, 2012).

9 Ian Buruma, *Het loon van de schuld. Herinneringen aan de oorlog in Duitsland en*

dit fijne 'publieksboek' wordt de omgang met het oorlogsverleden in Duitsland en Japan onderzocht aan de hand van nationale herdenkingen, schoolboeken en publieke debatten. Juist door de twee landen in één monografie naast elkaar te plaatsen, vallen de nationale patronen op hun plaats. Fascinerend is het hoofdstuk over het *Nankin Ronso*, het debat over de duiding van de gebeurtenissen in december 1937 toen Japanse soldaten dagenlang plunderend, moordend en verkrachtend in de Chinese stad Nanking rondtrokken. Het is een complex debat waarin de onwil en het onvermogen om het verleden onder ogen te zien, nationalistische trots van beide zijden en oprechte verzoeningspogingen elkaar afwisselen. Dit is één van de patronen die Buruma noteert: 'De discussie over de Japanse oorlog wordt ... vrijwel geheel buiten de Japanse universiteit gevoerd, onder journalisten, amateurhistorici, politieke columnisten en activisten voor burgerrechten.' Dit wijkt dus af van de door academici gedomineerde *Historikerstreit*. Buruma schrijft met veel gevoel over een bijeenkomst met Chinese slachtoffers en Japanse betrokkenen als product van het geleidelijk bespreekbaar maken van het gewelddadige verleden: 'Ik vroeg aan een van de overlevenden wanneer hij begonnen was in het openbaar te spreken over zijn oorlogservaringen? In 1982, zei hij. Waarom toen pas? Hij noemde het schandaal over de Japanse leerboeken' toen Japan ervan werd beschuldigd de verantwoordelijkheid voor de massamoord van zich af te schuiven. Na 1982 gebeurde er opnieuw iets opmerkelijks. 'Een klein aantal veteranen van het Japanse keizerlijke leger begon in het openbaar te spreken over hun oorlogservaringen ... Misschien brak de naderende dood hun zwijgen ... Hetzelfde gebeurde na de dood van keizer Hirohito [in 1989, RE]; het was of verboden onderwerpen opeens mogelijk werden.' Inmiddels is 'de slachting van Nanking' onderwerp van debat en herdenkingsceremonies, romans, documentaires en speelfilms.

Het debat als spel en strijdtoneel

Om duidelijk te maken op welke wijze 'het debat' in dit themanummer van *Ex Tempore* wordt benaderd, gaan we terug naar Pieter Geyl. Het beroemde citaat is afkomstig uit de inleiding van zijn historiografische studie over Napoleon. Net als in het geval van Ranke's uitspraak *bloss zeigen wie es eigentlich gewesen*, betreft het een zinsnede die, eenmaal uit de context gelicht, uitgroeide tot een aforisme. Geyl was tevreden over zijn vondst en liet de zinsnede opnemen in de kop van zijn inleiding. Het lidwoord in die kop, 'De discussie zonder eind', lijkt te suggereren dat Geyl de zin uitsluitend van toepassing achtte op de Franse publicaties over Napoleon. Niets is minder waar. Voor Geyl strekte de betekenis veel verder. Verschil van inzicht, discussie en debat zijn inherent aan de geschiedschrijving: 'De waarheid mag voor God één zijn, voor de mens heeft zij vele kanten.' Het internationale succes van de Napoleonstudie stimuleerde Geyl zijn onderzoek naar het debat voort te zetten in de bundel *Debates with*



Japan (Amsterdam/Antwerpen, 2012).

historians. Hoe passend is het dat de Duitstalige editie verscheen onder de titel *Die Diskussion ohne Ende*.¹⁰ Het citaat was in de originele tekst nog aan het einde van de inleiding geplaatst. Nu was het gepromoveerd tot boektitel en had de inleider, de Duitse historicus Franz Petri,¹¹ ervoor gekozen de zin te cursiveren ('Im Original nicht kursiv').

Pieter Geyl was niet alleen historiograaf van het debat, hij trad ook zelf op als *debater*. Jo Tollebeek heeft in *De toga van Fruin* laten zien hoezeer Geyl geschiedschrijving als een maatschappelijke activiteit opvatte en hoezeer hij hierin steeds weer opnieuw balanceerde tussen de betrokkenheid van de burger en de distantie van de academicus.¹² Dit veronderstelt, zoals in dit themanummer in bijdragen over diverse debatten aan de orde komt, een noodzakelijke reflectie op het beroep van de historicus, op het gezag dat de historicus als 'kennisspecialist' kan inzetten en op de plichten die dit met zich meebrengt.¹³ Hoe beweegt de individuele historicus en hoe functioneert de 'historische gemeenschap' in dit maatschappelijke krachtenveld van geïnteresseerden en betrokkenen?

Tollebeek wijst erop dat de titels van de essaybundels suggereren dat Geyl dacht in termen van 'reacties' en 'toernooien'. Sovjethistorici gingen volgens Geyl gebukt onder 'geestelijke krijgstucht' en hun werk toonde een 'indrukwekkende wapenschouw' (maar dan vol van 'papegegaai-achtig herhalen').¹⁴ Geschiedschrijving is een strijdtoneel, wellicht ook een (steek-)spel. Maar, zo voeg ik toe, dit is een serieus spel, een aan regels gebonden sociale praktijk waarin mensen als *homines ludentes* maatschappelijke kwesties aan de orde stellen. 'Onbelemmerde discussie', was de peiler van de beschaving die in Geyls tijd, mid-twintigste eeuw, nog *unverfroren* vereenzelvigd werd met het Westen. Dat is wat in dit themanummer over het publieke debat wordt verkend: geschiedschrijving als strijd, toernooi en spel, waarin sommigen volgens de regels spelen, anderen de regels ontduiken en weer anderen eigen regels opstellen om die vervolgens aan de overige deelnemers op te leggen.

Dit roept Johan Huizinga's bespiegelingen over de familiegelekenissen van spel en krijg in gedachten. In *Homo Ludens* (1933) wijdde Huizinga aan de



10 Dr. P. Geyl, *Debates with historians* (Groningen/Djakarta, 1955); Pieter Geyl, *Die Diskussion ohne Ende. Auseinandersetzungen mit Historikern* (Darmstadt, 1958).

11 Over Franz Petri en de duiding van zijn collaboratie in de oorlog en zijn carrière nadien is veel rumoer. Zie: David Barnouw, 'The Nazi New Order and Europe', in: Michael Wintle (red.), *Imagining Europe. Europe and European civilisation as seen from its margins and by the rest of the world, in the nineteenth and twentieth centuries* (Brussel, 2008), 73-90.

12 Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1996; tweede druk).

13 Over rechten en plichten: Antoon de Baets, *Responsible History* (New York, 2009).

14 P. Geyl, 'Sovjet-historici stellen zich voor', *De Gids* 118 (1955), 380-390: 382, 384.

drie verwante vormen een apart hoofdstuk: spel en rechtspraak, spel en krijg, spel en wijsheid. Ook in de wetenschap was het spelelement in de vorm van wedijver en controverse present. Het debat als spel en als strijd wijst ons op de arena, de competitie, de (ongeschreven) regels – de *tacit knowledge*, de conventies over zelfbeheersing en discipline, de grensoverschrijdingen en de morele verontwaardiging hierover.¹⁵ Geyl was vol lof over de Franse polemiek en voegde daaraan toe dat ook ‘wij’ tijden gekend hebben ‘waarin onze geschiedenis ons een politiek gevechtsterrein was ... Er zijn aan een dergelijk gebruik van de geschiedenis gevaren verbonden, ik zal de laatste zijn het te ontkennen. Maar het brengt haar dicht bij het publiek, het stelt haar beter in staat het openbare leven te doordringen en te verrijken.’ Geyls woorden lijken gekleurd door nostalgie. Immers, zoals recent over de hedendaagse Nederlandse historische gemeenschap werd opgemerkt, ‘In Nederland is de historische waarheid geen boksring, maar een onderhandelingsstafel.’¹⁶

Massaal geweld

De focus in dit nummer ligt op het onderwerp van massaal geweld en genocide. De combinatie van de twee begrippen vormt op zich al een gevoelige kwestie. Genocidestudies ontstond in de jaren zeventig als relatief zelfstandig vakgebied. De historische verbintenis met één van de genocides van de twintigste eeuw, de Holocaust, is groot. Zie hier de benaming van het Nederlandse Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocide Studies waarin de historische wortels van het RIOD/NIOD nog in zijn te herkennen. Omgekeerd betekent het begrip ‘massaal geweld’ een politiek geladen verruiming ten opzichte van het juridisch omschreven delict ‘genocide’. De zogenaamde geallieerdenbombardementen behoren wel tot de eerste, maar niet tot de tweede categorie. Annabelle Jansink laat in haar bijdrage in dit themanummer zien hoe in de Duitse naoorlogse verwerking van die bombardementen en in het debat over dader-en slachtofferschap de Joodse genocide wel een aantrekkelijke metafoor en parallel vormt.

Historici debatteren over tal van kwesties, maar waarschijnlijk is de wederzijdse aantrekkingskracht van wetenschap en samenleving nergens zo groot – en omstreden – als in het geval van het onderzoek naar massaal geweld. Juist daar, zoals Jens Meierhenrich in een door hem samengestelde bundel opmerkt, zijn er tussen de staat en de samenleving (van daders, slachtoffers en omstan-



15 Huizinga wikt en weegt aangaande het ludieke karakter van wetenschap: Johan Huizinga, *Homo Ludens, Proeve ener bepaling van het spel-element der cultuur* (Groningen, 1974; zesde druk), 198-199; ‘[G]ames form a *family* the members of which have family likeness.’: Ludwig Wittgenstein, *The Blue Book*. In: Idem, *The Blue and the Brown Books. Preliminary Studies for the ‘Philosophical Investigations.’* (Oxford, 1994), 17.

16 Pieter Lagrou, ‘Loe de Jong, of de professionele strategieën van een publieke intellectueel in Koude Oorlogstijd’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 130:3 (2015), 79-90.

ders), tussen juristen en historici, en tussen 'actievoerders' en wetenschappers veelvuldige confrontaties. De professionele agenda's verschillen, de belangen lopen uiteen en de drang om het verleden 'op te rakelen' is niet gelijkelijk over alle partijen verdeeld. 'Advocacy' en 'scholarship' lopen soms door elkaar heen, tot ergernis van diegenen die willen vasthouden aan een strikt onderscheid.¹⁷ De controverse ontstaat daar waar verschillende *taalspelen* met elkaar vermengd raken.

Dit themanummer verkent enkele, aan massaal geweld en genocide gereleerde debatten. De bijdragen zijn niet zozeer bedoeld om de stand van zaken door te nemen; het is het debat zelf dat de auteurs onder de loep hebben genomen. In de bijdragen van Annemarike Stremmelaar en Iwona Gusc staat het debat over twee boeken centraal. Taner Akçam publiceerde *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (2006), een studie die wereldwijd veel stof deed opwaaien onder historici, betrokkenen en actievoerders in Turkije en in de Armeense diaspora. Jan Gross publiceerde *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne* (2001) over de betrokkenheid van burgers bij de moord op hun Joodse buren. Het boek leidde in Polen tot een intens debat met historici, politici, activisten en kerkleiders. Annabelle Jansink laat in haar bijdrage zien hoe Jörg Friedrichs *Brand: Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945* (2002) kon uitgroeien tot een controversiële bestseller van *Vergangenheitsbewältigung*. In Antoon de Baets bijdrage draait het om de wijze waarop geschiedschrijving stand houdt in een juridische arena. Robert Faurisson bestreed in 1993 in de rechtszaal het verbod op Holocaustontkenning op basis van de drie jaar daarvoor aangenomen Wet Gayssot die hij spottend de *Lex faurissonia* noemde. In de bijdrage van Remco Ensel is het debat gelokaliseerd in een Londense radiostudio waar kort na de oorlog Pieter Geyl en Arnold Toynbee de degens kruisten over de koude oorlogswaan van de dag. Op de achtergrond draait het in deze bijdrage om de vraag hoe de Holocaust werd verwoord vóór het in de jaren zestig prominent op de debatagenda werd gezet.

Drie andere rubrieken sluiten op eigen wijze aan bij de artikelen. Ten eerste een Boeken top-5 waarin Herman Paul aan de hand van vijf titels spreekt over 'toewijding' aan het vak, geschiedenis als eeuwenlang gesprek en de historicus als 'geëngageerde intellectueel'. Ten tweede een interview met Martijn Eickhoff waarin hij spreekt over het debat rondom zijn onderzoek naar aanleiding van de lang verzwegen Indonesische massamoorden van 1965. Ten derde een verslag van het in 2014 gehouden KNHG congres over de professionele identiteit en de beroepsethiek van de historicus.

Hoewel als casus in dit themanummer afwezig, was het recente debat over Bart van der Booms 'Wij weten niets van hun lot.' *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (2012) relevant voor de gedachtevorming. De discussie over hoe de betrokkenheid van omstanders bij de Jodenvervolgung moet worden begrepen, toon-



17 Jens Meierhenrich, *Genocide. A Reader* (Oxford, 2014).

de in de stroom aan kritische opiniestukken, ingezonden brieven, e-mails en gesprekken de volle breedte van geschiedenis als maatschappelijk verschijnsel. Verwondering over de werking van de verschillende media – eerder de krant en het weekblad dan het academische *journal* en met de inzet van een blog die een van de discussanten een monopoliepositie verschaft – evenals het heikele punt van het vasthouden dan wel overschrijden van taal- en debatconventies, gaf de inspiratie om het historisch debat uitvoeriger te verkennen.¹⁸

Who owns history?

Het draait in de artikelen om een drietal concrete vragen. De eerste vraag betreft de wijze waarop het historisch debat zich heeft ontwikkeld: Waar begint het debat (niet)? De tweede, hiermee verbonden vraag is welke specifieke maatschappelijke domeinen worden geraakt en welke media worden ingezet. De derde vraag heeft betrekking op de wijze waarop betrokkenen zich in wetenschappelijk en maatschappelijk opzicht positioneren. Hoe wordt de status van de historicus als wetenschapper in het debat ingezet?

Who owns history? Dit is één van de titels waarop ik stuitte tijdens mijn zoektocht naar literatuur met antwoorden op vragen betreffende de aard van het historisch debat. Achter de intrigerende titel gaat een studie schuil over de *memory wars* in de Verenigde Staten waar op het moment van publicatie slavernij het urgente onderwerp was.¹⁹ Juist in dat onderwerp wordt duidelijk hoe gelaagd geschiedschrijving als maatschappelijke activiteit kan uitpakken. Historici dragen bij aan het wetenschappelijke debat, maar zijn ook betrokken burgers en, zoals de literatuurhistoricus Michael Rothberg dat noemt, ‘implicated subjects’.²⁰ Zij beroepen zich op hun gezag tegenover ‘leken’ maar worden hier ook op ‘aangevallen’. Hoe gaan zij daarmee om? Het is bovendien met de titel *Who owns history?* in gedachten nuttig om vast te stellen dat hoewel er uiteenlopende varianten van het historisch debat bestaan, sommige stemmen zelden het wetenschappelijke tijdschrift bereiken. Gross’ *Neighbors*, zo stelt Gusc, ‘confronteerde Poolse historici met het feit dat zij tot nu toe voor allerlei



18 Het debat begon niet, maar kreeg wel een meer publiek karakter na een artikel van Evelien Gans en Remco Ensel in 2012. Zie voor de bijdragen het digitaal dossier in *De Groene Amsterdammer*: <http://www.groene.nl/artikel/143597>; vgl. Remco Ensel en Evelien Gans, ‘De inzet van Joden als “controlegroep.” Bart van der Boom en de Holocaust’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 126 (2013), 388-396.

19 Eric Foner, *Who owns history? Rethinking the past in a changing world* (New York, 2002).

20 Michael Rothberg, ‘On Being a Descendant: Implicated Subjects and the Legacies of Slavery.’ Lecture, Rijksuniversiteit Utrecht, juni 21-22, 2013 (<https://www.youtube.com/watch?v=EiLJOF5Wv1Y>); Michael Rothberg, ‘Multidirectional memory and the implicated subject: On Sebald and Kentridge.’ in: Liedeke Plate and Anneke Smelik (red.), *Performing Memory in Art and Popular Culture* (New York/London, 2013), 39-58.

aspecten van de Pools-Joodse verhoudingen hun ogen hadden dichtgeknepen.’

Het is gerechtvaardigd de vraag te stellen welke instituties en aan de hand van welke instrumenten debat juist niet plaatsvindt. Hoe valt te verklaren dat de pionier Raul Hilberg voor zijn manuscript over de geschiedenis van de Holocaust als een industriële moordmachine jarenlang geen uitgever kon vinden? Waarom zijn het vaak relatieve buitenstaanders als Hilberg, van oorsprong geen historicus, de Poolse, maar in het buitenland werkzame Jan Gross – gepromoveerd in de sociologie – of de eveneens in het buitenland werkzame Taner Akçam – en evenmin een gediplomeerd historicus – die een innovatieve visie op massaal geweld publiceerden? Hilberg komt hier verder niet aan bod, maar Gusç en Stremmelaar laten in hun bijdragen zien welke weerstanden Gross en Akçam ondervonden van ‘gevestigde historici’. Omgekeerd is wetgeving, zoals de eerder genoemde Franse wet die ontkenning van genocide verbood, ook wel uit te leggen als een instrument om kritiek op gangbare visies op het verleden tegen te gaan. In de bijdrage van Stremmelaar over de Armeense genocide en vooral in het artikel van De Baets over de notoire Holocaustontkenner Faurisson wordt de complexiteit van dergelijke *denial*-wetgeving besproken.

Historien Public

Het zelfbeeld, de rol en de status van de historicus zijn deel van het debat. Faurisson sprak misprijzend over ‘hofhistorici’ (*court historians*) die louter het statelijk perspectief onderschrijven (en die in zijn antisemitische visie ook het Joodse en door Joodse historici onderschreven perspectief op de Holocaust is).²¹ Hiertegenover staat de Duitse Friedrich die, zo betoogt Jansink, vanwege zijn niet of ten minste halfslachtige professionele status en publieke succes werd aangevallen. Hij had zijn boek over de geallieerdenbombardementen beter als ondertitel ‘een roman’ kunnen meegeven, zo luidde de kritiek. Geyl en Toynbee kunnen beiden gezien worden als *public intellectuals* in naoorlogs Europa. De subtekst van hun debat betrof de vraag wie van de twee nu het beste het vak vertegenwoordigt. Ensel laat zien dat Geyl, die er niet voor terugschrok de beroemde Toynbee als toekomstprofeet weg te zetten, een andere invulling van de naoorlogse *public historian* voor ogen had dan Toynbee.

‘*Historien Public*’ is de titel van een bundel essays van de Franse historicus, archivaris en uitgever Pierre Nora.²² Hoewel vooral bekend vanwege het meerdelige *Les Lieux de Mémoire* – dat in vele landen navolging kreeg – toont Nora’s



21 De Baets, dit nummer en Robert Faurisson v. France, Communication No. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993 (1996).

22 Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire* (Parijs, 1984-1986); Pierre Nora, *Historien Public* (Paris, 2011) en Pierre Nora, *Les Français d’Algérie. Édition revue et augmentée. Avec un document inédit de Jacques Derrida* (Paris, 2012; eerste druk 1961). Nora was één van de historici die in 2005 verzet aantekenden tegen Franse ontkennings- of herdenkingswetten (Wet Gayssot, Wet Taubira). De historische gemeenschap telde ook voorstanders.

carrière een veel bredere betrokkenheid bij talrijke maatschappelijke en intellectuele kwesties. De *historien public* die Nora voor ogen staat, is dan ook niet die van de *Public History* of de Publieksgeschiedenis: dat wil zeggen, de aanschouwelijke of toegepaste geschiedenis. Nora's publiekshistoricus functioneert en intervenueert met zijn vakkennis en –vaardigheid in het publieke debat. Hij is er niet in de eerste plaats voor het vermaak – hoewel dat ook meespeelt, hij informeert, relateert, contextualiseert, becommentarieert en agendeert de kwesties die in de samenleving spelen. Dit is het 'öffentliches Gebrauch der Historie' waarover Habermas sprak en die centraal staat in dit nummer van *Ex Tempore*.

Antoon de Baets is bijzonder hoogleraar Geschiedenis, Ethiek en Mensenrechten en universitair hoofddocent geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

De zaak-Faurisson:

De klacht van een holocaustontkenner bij het VN-Mensenrechtencomité

Pseudohistorici komen in vele soorten, waaronder de holocaustontkenners. Eén van de spraakmakende figuren uit die groep is Robert Faurisson, literatuurwetenschapper aan de Universiteit van Lyon tot zijn ontslag in 1991. Vanwege zijn standpunten werden in de loop der jaren vele rechtszaken tegen hem gevoerd in Frankrijk, maar in 1993 klaagde Faurisson zelf bij het Comité voor de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties dat Frankrijk zijn recht op vrije meningsuiting had geschonden. De klacht werd onvankelijk verklaard, maar na ampel beraad afgewezen. Hoe ging dat in zijn werk? Dat is een boeiende vraag, daar het VN-Comité toen voor het eerst (en het laatst) een uitspraak over holocaustontkenning deed. Niet minder dan acht van de achttien comitéleden vonden het nodig hun inzichten hierover in afzonderlijke opinies bij de uitspraak te voegen.¹ De zaak-Faurisson laat goed zien hoe juristen oordelen over beladen conflicten met betrekking tot historische onderwerpen.



1 United Nations Human Rights Committee, *Robert Faurisson versus France* (verzoekschrift 550/1993; 16 december 1996; 25 pp.). Bij vergelijkbare klachten – van de Canadezen Malcolm Ross en Ernst Zündel – ging het Comité in op andere factoren zoals de verwijdering uit een onderwijspositie (Ross), het houden van een persconferentie (Zündel) en de gegrondheid van celstraf en deportatie (opnieuw Zündel). Zie *Ross versus Canada* (verzoekschrift 736/1997; afgewezen) en *Zündel versus Canada* (verzoekschriften 953/2000 en 1341/2005; beide onontvankelijk). Alle uitspraken zijn te vinden op concernedhistorians.org/content/le.html. Het bestek van deze bijdrage laat niet toe om de zaak-Faurisson te vergelijken met deze zaken of met de holocaustontkenningszaken die voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens of voor nationale gerechtshoven hebben gediend, laat staan om de zaak te vergelijken met rechtszaken over de ontkenning van andere genocides. Dit essay is de volledig herziene versie van een eerdere tekst in de gelegenheidsbundel onder redactie van Doeko Bosscher en Ruben Nijmeijer, *Lof der nuchterheid: opstellen over tijd, geest en tijdsgeest – Liber amicorum voor Jaap den Hollander* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2012), 30–40.

Faurisson versus Frankrijk

In de klacht van 1993 beschreef Faurisson hoe hij lange tijd bewijs had gezocht voor het bestaan van gaskamers voor uitroeiingsdoeleinden in de naziconcentratiekampen. Die zoektocht bleek vruchteloos en als gevolg daarvan begon hij de gaskamers in twijfel te trekken. Wetenschappelijke tijdschriften verwierpen zijn opvattingen echter en de pers dreef er de spot mee. Faurisson werd het mikpunt van talloze polemieken. Hij werd ook bedreigd met de dood en tussen 1978 en 1993 zelfs acht keer fysiek belaagd. Toch legde het gerechtelijk apparaat zijn protesten hiertegen stevast terzijde. De affaire die tot de eigenlijke klacht leidde begon op 14 juli 1990 toen de wet-Gayssot in werking trad: deze wet stelde de ontkenning van misdrijven tegen de menselijkheid (zoals omschreven in het handvest van het Neurenbergtribunaal) strafbaar. In de praktijk betekende de wet dat holocaustontkenning verboden werd. Al in september 1990 bekritiseerde Faurisson de wet-Gayssot in een interview met het blad *Le choc du mois*, waarin hij de bevindingen van het Neurenbergtribunaal en het bewijs voor het aantal in Auschwitz uitgeroeide slachtoffers in twijfel trok. Verder verklaarde hij onder meer:

Niemand zal mij doen zeggen dat twee plus twee vijf is, dat de aarde plat is of dat het Neurenbergtribunaal onfeilbaar was. Ik heb uitstekende redenen om niet te geloven in dat beleid van uitroeiing van de joden of in de magische gaskamer... Ik zou willen dat honderd procent van alle Franse burgers zich realiseerde dat de mythe van de gaskamers een kwaadaardig verzinsel is, bekrachtigd door de zegevierende machten in Neurenberg in 1945–1946 en gesanctioneerd op 14 juli 1990 door de huidige Franse regering onder goedkeuring van de hofhistorici.²

Die uitlating leidde tot een klacht van elf verenigingen van oud-strijders en gedeporteerden. Noodgedwongen begon Faurisson een lange rechtsgang met veroordeling en boete, beroep, afwijzing van beroep en hogere boete. Nadat hij in Frankrijk uitgeprocedeerd was, legde hij in 1993 onder artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (IVBPR) een klacht neer bij het VN-Comité. Faurisson vond dat de wet-Gayssot het historische onderzoek censureerde en criminaliseerde, zijn recht op vrije meningsuiting en zijn academische vrijheid schond en eigenlijk een “lex Faurissonia” was die hem persoonlijk viseerde.³

De Franse staat verweerde zich tegen deze klacht met het argument dat de wet een leemte vulde in het strafrecht. Holocaustontkenning kon immers niet



2 Verzoekschrift 550/1993, § 2.6.

3 Verzoekschrift 550/1993, § 2–3.

ondergebracht worden bij rassendiscriminatie, haatzaaien of verheerlijking van misdrijven tegen de menselijkheid. Bovendien omschreef de wet het werk van de rechter in strikte termen: het was niet diens taak om zich in het historisch debat te mengen, maar enkel om vast te stellen of uitlatingen het bestaan van misdrijven tegen de menselijkheid ontkenden.⁴

Faurisson antwoordde op dit verweer dat, strikt genomen, niet zozeer zijn vrije meningsuiting werd geschonden (die was immers niet absoluut) als wel zijn recht op het koesteren van een mening, zijn recht op twijfel en zijn recht op academische vrijheid. De vrijheid van academisch onderzoek zou volgens hem niet aan beperkingen onderhevig moeten zijn en het was dan ook absurd dat historici werden verhinderd bewijs over de Holocaust te onderzoeken. De wet maakte van het oordeel van Neurenberg een onwankelbaar dogma en bekrachtigde de orthodoxe, joodse versie van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.⁵

In juli 1995 verklaarde het VN-Comité de zaak ontvankelijk.⁶ De partij- en kregen nogmaals de kans hun standpunten toe te lichten. De Franse staat benadrukte dat er vóór de invoering van de wet-Gayssot geen middel voorhanden was om het 'revisionisme'⁷ aan te pakken van lieden die zich met de titel van historicus tooiden. Holocaustontkenning was niets anders dan een subtiële vorm van contemporain antisemitisme. Met zijn stellingen zette Faurisson dus aan tot antisemitisch gedrag. Het racisme dat erachter school kon geen mening genoemd worden, het was agressie en daarom stond elke publieke uiting van dat racisme gelijk aan een bedreiging van de openbare orde. Onder het mom van historisch onderzoek beschuldigde Faurisson de joden er bovendien van de historische feiten te verdraaien en daarmee de uitroeiyngsmythe te hebben gecreëerd. Op die manier en door het oordeel van Neurenberg een 'sinistere en ontterende juridische maskerade' te noemen, besmeurde hij de goede naam en de nagedachtenis van de slachtoffers van het nazisme. De Franse staat maakte op basis van die vaststelling ook een voorbehoud over de veroordelingsgrond. Artikel 19 IVBPR was hier eigenlijk niet van toepassing, daar Frankrijk de beperking van Faurissons meningsuiting kon rechtvaardigen volgens het regime dat artikel 19.3 voorschreef: de wet-Gayssot was precies omschreven, bestraft geen mening maar de ontkenning van een alom erkende historische werkelijkheid, beschermde de rechten en de goede naam van de slachtoffers van het nazisme en hun nabestaanden en hielp daarnaast de openbare orde te handhaven. Frankrijk dacht ook dat het artikel 5.1I VBPR– de zogenaamde misbruik-



4 Verzoekschrift 550/1993, § 4.

5 Verzoekschrift 550/1993, § 5.

6 Verzoekschrift 550/1993, § 6. Faurissons klacht bevatte ook kritiek op de Franse rechtsgang: die wordt hier niet besproken.

7 "Revisionisme" betekent in deze context "holocaustontkenning" (of "negationisme").

clausule – aan zijn zijde had. Dat artikel bepaalde dat personen niet het recht hebben activiteiten te ontplooiën met het doel de IVBPR-rechten te vernietigen. Artikel 20.2 IVBPR over haatzaaien zou een betere veroordelingsgrond zijn dan artikel 19.⁸

In zijn repliek herhaalde Faurisson dat zijn onbeperkte recht op twijfel en op vrijheid van onderzoek in het geding was. De wet-Gayssot schond deze rechten, omdat zij het oordeel van een tribunaal verhief tot de enige, onaantastbare waarheid. Het streven om het antisemitisme te bestrijden rechtvaardigde nog niet deze exorbitante vorm van overheids censuur ten voordele van de joodse gemeenschap in Frankrijk. Faurisson vroeg waar toch het bewijs was dat zijn stellingen blijk gaven van ‘een subtiele vorm van contemporain antisemitisme’. De Franse staat getuigde van hubris door Faurisson ‘pseudowetenschappelijk’ te noemen. Hij ontkende niets, hij trok alleen de ‘alom erkende historische werkelijkheid’ in twijfel. Er was immers geen bewijs voor de Holocaust, zo hield hij vol: nooit werd een uitroeingsbevel gevonden en nooit aangetoond hoe het technisch mogelijk was om zoveel mensen te verstikken met gas. Daarnaast was zijn vrije meningsuiting ernstig bekneld: men ontzegde hem het recht op antwoord in de toonaangevende media en de rechtszaken tegen hem waren niet onpartijdig. Faurisson concludeerde dat hij ‘levend begraven’ werd in zijn eigen land.⁹

De beraadslaging van het VN-Comité

Hierna onderzocht het VN-Comité, bestaande uit achttien internationaal gerenommeerde juristen, de klacht op haar merites. VN-Comitélid Thomas Buergenthal (Verenigde Staten) liet noteren dat hij niet kon deelnemen aan de beraadslaging aangezien hijzelf overlevende van Auschwitz en Sachsenhausen was en diverse familieleden waren omgekomen in de Holocaust. Ook het Franse VN-Comitélid, Christine Chanet, onthield zich.

Het VN-Comité nam om te beginnen nota van de discussie over holocaustontkenningswetten in Frankrijk en elders. Het sloot niet op voorhand uit dat de wet-Gayssot onverzoenbaar was met het IVBPR, maar het was niet zijn taak om wetten van verdragsstaten in abstracto te beoordelen. Het Comité moest enkel de beperking van Faurissons uitlatingen toetsen aan artikel 19.3 IVBPR. In dat artikel stonden drie condities die vervuld dienden te zijn om Faurissons vrije meningsuiting op geoorloofde wijze te beperken. Het VN-Comité onderzocht ze één voor één. De eerste vraag was of de beperking van Faurissons mening voorzien was in de Franse wet. Ja, zei het VN-Comité, de beperking was voorzien in de wet-Gayssot en de toetsing van Faurissons uitlatingen



8 Verzoekschrift 550/1993, § 7.

9 Verzoekschrift 550/1993, § 8; citaat in § 8.6.

gen daaraan was terecht. Daarna volgde de vraag of de beperking één van de volgende belangen diende: de rechten of de goede naam van anderen, de nationale veiligheid, de openbare orde, de volksgezondheid of de goede zeden. Het VN-Comité vond dat de uitlatingen van Faurisson inderdaad van dien aard waren dat zij antisemitische gevoelens opriepen of versterkten en dat de beperking dus bedoeld was om het recht te waarborgen van de joodse gemeenschap om te leven zonder vrees voor een klimaat van antisemitisme. Met de beperking waren dus de eerste twee belangen, die van 'de rechten of de goede naam van anderen' gediend. De laatste vraag was of de beperking werkelijk noodzakelijk was. Het VN-Comité had begrip voor het argument van de Franse staat dat de wet-Gayssot ten dienste stond van de strijd tegen racisme en antisemitisme en voor diens stelling dat holocaustontkenning het belangrijkste vehikel voor het antisemitisme was. Het vond in het aangedragen materiaal geen enkel argument dat de positie van de Franse staat ten aanzien van de noodzaak van de beperking ondermijnde. De beperking werd daarom noodzakelijk geacht en dit betekende dat aan alle condities was voldaan, dat de beperking dus terecht was en dat Frankrijk Faurissons recht op vrije meningsuiting bijgevolg *niet* had geschonden.¹⁰

De individuele opinies

De uitspraak van het VN-Comité op 8 november 1996 lokte de opinies van acht VN-Comitéleden uit.¹¹ Zonder uitzondering onderschreven zij de uitspraak van het VN-Comité, zij het niet zonder kritische observaties. Nisuke Ando (Japan) waarschuwde voor het gebruik van de wet-Gayssot en dacht dat als de term ontkenning losjes werd geïnterpreteerd de vrije meningsuiting wel degelijk in gedrang kon komen. Hij beval aan de wet te vervangen door specifiekere wetgeving die duidelijk omschreven daden van antisemitisme zou verbieden.

De leden Elizabeth Evatt (Australië), David Kretzmer (Israël) en Eckart Klein (Duitsland) concentreerden zich in een gemeenschappelijke opinie op de vraag in hoeverre Faurissons uitlatingen hadden *aangespoord* tot antisemitische daden. Daarvoor had eerst artikel 20.2 IVBPR over haatzaaien getoetst moeten worden en dat luidde: 'Het propageren van op nationale afkomst, ras of godsdienst gebaseerde haatgevoelens die aanzetten tot discriminatie, vijandigheid of geweld, wordt bij de wet verboden.' Binnen de strikte grenzen van dit artikel kon men niet zonder meer volhouden dat Faurisson had aangespoord tot antisemitische daden. Toch, zo gingen de drie VN-Comitéleden verder, waren er omstandigheden denkbaar waarin het recht gevrijwaard te blijven van aansporing tot raciale discriminatie niet volledig beschermd werd door een wet die



10 Verzoekschrift 550/1993, § 9–10.

11 Deze volgen op § 10 in verzoekschrift 550/1993.

precies binnen de lijnen van artikel 20.2 bleef. Dat was het geval wanneer in een specifieke context uitlatingen werden gedaan die weliswaar niet voldeden aan de strikte criteria van artikel 20.2 maar toch een bewijsbaar onderdeel vormden van een *aansporingspatroon* tegen een bepaalde raciale groep. Dat was ook het geval wanneer zij die haat wilden verspreiden gesofisticeerde taal gebruikten die niet strafbaar was onder het artikel, ofschoon haar effect even schadelijk was als expliciete aansporing en misschien zelfs meer.

Het kon niet worden uitgesloten, vonden de drie, dat holocaustontkenning in het Frankrijk van 1990 een vorm van aansporing tot antisemitisme was. Dit was geen gevolg van de twijfel aan historische feiten die goed gedocumenteerd waren door historici van verschillende gezindten en achtergronden en door internationale en binnenlandse tribunalen, maar van de context waarin onder het mom van onpartijdig academisch onderzoek gesuggereerd werd dat de slachtoffers van het nazisme zich schuldig hadden gemaakt aan onoprechte verzinselen, dat het verhaal van hun slachtofferschap een mythe was en dat de gaskamers waarin zoveel mensen werden vermoord ‘magisch’ waren. Wel was de wet-Gayssot, wier doel was het antisemitisme te bestrijden, in veel te brede termen gegoten. De vereisten van kwaadaardige intentie en aansporing kwamen er in het geheel niet in voor en wellicht waren er subtielere formuleringen denkbaar dan die van de wet om hetzelfde doel te bereiken *zonder* historische waarheden en ervaringen in onaantastbaar dogma te veranderen. In het specifieke geval-Faurisson was echter wel degelijk iets te zeggen over kwaadaardige intentie en aansporing. Uit twee van diens uitlatingen in het interview bleek namelijk dat hij niet louter door belangstelling voor historisch onderzoek werd gedreven, maar ook door de intentie de joden aan te vallen: hij had beweerd dat zij de ‘magische gaskamers’ hadden verzonnen en hij had gevraagd dat niet alleen hij maar ook historici, ‘in het bijzonder joodse historici’, die kritiek hadden op Neurenberg zouden worden vervolgd. Terwijl er alle reden bestond om *bonafide* historisch onderzoek te beschermen tegen beperkingen, zelfs als het aanvaarde historische waarheden ter discussie stelde en daardoor mensen beledigde, konden Faurissons antisemitische uitlatingen zich niet op dezelfde bescherming beroepen. De beperking van Faurissons vrije meningsuiting was niet buitensporig en nodig om de rechten van anderen te beschermen.

Cecilia Medina Quiroga (Chili) sloot zich hierbij aan. Rajsoomer Lallah (Mauritius) betoogde dat het VN-Comité Faurissons uitlatingen toch beter onder artikel 20.2 IVBPR had kunnen bespreken dan onder artikel 19.3. Het cruciale onderscheid was dat onder artikel 20.2 de mening zelf verboden mocht worden, terwijl onder artikel 19.3 alleen het negatieve effect van de mening op één van de daar genoemde belangen beperkt mocht worden. Ook Lallah stelde vragen bij de wet-Gayssot. Dat holocaustontkenning noodzakelijk antisemitisch was of aanspoorde tot antisemitisme was slechts een aanname van de wetgever. Ondanks haar tekorten, zo vond ook hij, pasten de Franse rechters in dit specifiek geval de wet toch correct toe, daar Faurissons uitlatingen eerder

het karakter hadden van onder 20.2 te verbieden meningen dan onder 19.3 te beperken meningen. Prafullachandra Bhagwati (India), ten slotte, meende dat de wet-Gayssot diende om subtiele uitingen van antisemitisme te verbieden of te voorkomen en op die manier de joodse gemeenschap te beschermen tegen vijandigheid. Zonder de wet zouden Faurisson *cum suis* hun tot antisemitisme aansporende uitlatingen blijven ventileren.

Discussie

Enkele observaties zijn op hun plaats.¹² Allereerst valt Faurissons aarzeling op: aanvankelijk vond hij dat zowel zijn vrije meningsuiting als zijn academische vrijheid was geschonden; later verschoof zijn defensielinie uitsluitend naar zijn academische vrijheid. Faurisson nam vervolgens ten onrechte aan dat de academische vrijheid (en het recht op onderzoek) onbeperkt was: art.19.3 IVBPR regelt het regime van de beperkingen. Het VN-Comité hield geen rekening met zijn aannames: de zaak-Faurisson ging over vrije meningsuiting en antisemitisme, punt. En volgens artikel 19.2 IVBPR was het recht op historisch onderzoek daar onderdeel van. Het VN-Comité ging ook niet mee met de suggestie van de Franse staat om de zaak onder artikel 5.1 IVBPR te beoordelen. Op zich was dit merkwaardig, daar holocaustontkenners die zich bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens beklagden over aantasting van hun vrije meningsuiting allemaal werden afgewezen op basis van de misbruikclausule van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (de tegenhanger van artikel 5.1 IVBPR). Ook de suggestie om artikel 20.2 IVBPR in te zetten werd niet gevolgd hoewel diverse VN-Comitéleden, Lallah voorop, aangaven dat aansporing tot raciale haat een centraal element was in Faurissons uitlatingen.



12 Gebruik werd gemaakt van, onder meer, Eric Barendt, *Freedom of Speech* (Oxford: Oxford University Press, Oxford, 2005/2), 180; Hannes Cannie & Dirk Voorhoof, "The Abuse Clause and Freedom of Expression under the European Human Rights Convention: An Added Value for Democracy and Human Rights Protection?" *Netherlands Quarterly for Human Rights* (2011, no. 1), 79–80; Ivan Hare & James Weinstein, red., *Extreme Speech and Democracy* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 70–71, 380; Sarah Joseph & Melissa Castan, *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials, and Commentary* (Oxford: Oxford University Press, 2013/3), 28, 54, 643–644; Dominic McGoldrick & Thérèse McGoldrick, "Hate-Speech Laws: Consistency with National and International Human Rights Law," *Legal Studies* (1998, no. 18), 470–471, 479–480; Toby Mendel, *Study on International Standards Relating to Incitement to Genocide or Racial Hatred: For the UN Special Advisor on the Prevention of Genocide* ([Halifax]; april 2006), 8, 25, 32–33, 40–41, 47, 49, 55, 56 (raadpleegbaar via concernedhistorians.org/to/239.pdf); Manfred Nowak, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary* (Kehl am Rhein, Straatsburg en Arlington, VA: Engel, 2005/3), 455–456, 478.

Innoverend was het onderscheid van Evatt, Kretzmer en Klein tussen expliciete aansporing en indirecte aansporing als onderdeel van een patroon van toespelingen. Dit is een nuttig onderscheid. Uit andere contexten, bijvoorbeeld die van de Rwandese genocide, bleek namelijk ook hoe effectief bepaalde sluipende vormen van aansporing (zoals eufemismen en toespelingen) konden zijn.¹³ Het pleidooi om voldoende aandacht te schenken aan contextvariabelen is ook winst. Toch is het onderscheid problematisch in twee opzichten: (1) Wat is aansporing eigenlijk als zij ook indirect en impliciet kan zijn? (2) Is het bewijs voor het bestaan van een patroon van indirecte aansporing rond te krijgen? Het bestaan van een patroon werd in de zaak-Faurisson aangenomen, maar niet aangetoond.

Hoe het ook zij, het VN-Comité koos voor artikel 19.3 IVBPR om te toetsen of de beperking van Faurissons mening terecht was. Bij de eerste afweging – was de beperking neergelegd in de wet – viel op dat de wet-Gayssot veel kritiek ontmoette onder de VN-Comitéleden omdat zij zulke brede formules bevatte. Alleen Bhagwati liet zich er positief over uit. Dat is begrijpelijk: hij kwam uit India, een land waar de talrijke etnische en raciale gemeenschappen in vaak gespannen verhoudingen met elkaar moesten samenleven. Toch deed het VN-Comité geen oproep om de holocaustontkenningswetten zelf af te schaffen: het lag immers buiten zijn bevoegdheid om wetten in abstracto te toetsen. Het VN-Comité liet wél doorschemeren dat andere wetten (haatzaaiwetten of smaadwetten) het doel van de wet-Gayssot beter dienden dan de wet-Gayssot zelf. Bij de tweede afweging – diende de beperking ‘de rechten of de goede naam van anderen’ of ‘de nationale veiligheid, de openbare orde, de volksgezondheid of de goede zeden’ – speelde alleen het belang van ‘de rechten en goede naam van anderen’ een rol, met als bijzonderheid dat onder ‘anderen’ niet alleen individuele holocaustslachtoffers werd verstaan maar ook de joodse gemeenschap als geheel. Het argument van de Franse staat dat Faurissons holocaustontkenning ook een bedreiging voor de openbare orde vormde, werd niet door het VN-Comité overgenomen. Bij de derde afweging – was de beperking noodzakelijk – was het opmerkelijk dat het VN-Comité zich nogal laconiek opstelde: het verklaarde dat het in het aangedragen materiaal geen argument bespeurde om te twijfelen aan de geldigheid van de positie van de Franse staat wat betreft de noodzaak van de beperking. De toets van proportionaliteit (stond de beperking in verhouding tot het door de wet te beschermen belang?), normaal een onderdeel van de noodzaakstest, ontbrak in de overwegingen van



13 De Rwandese genocide speelde zich af in 1994 – toen Faurissons klacht in behandeling was. In de zaak van Ferdinand Nahimana (een historicus die zich vóór en tijdens de genocide schuldig had gemaakt aan haatzaaien) werd later naar de zaak-Faurisson verwezen. Zie International Criminal Tribunal for Rwanda, *Prosecutor versus Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze* (Case no. ICTR-99-52-T), Judgement and Sentence (2003; concernedhistorians.org/le/64.pdf), §§ 988–989, 1001, 1004.

het VN-Comité.

Epiloog

De uitspraak van het VN-Comité en de opinies van de individuele VN-Comitéleden maakten school en worden vaak geciteerd. Zij zijn inmiddels niet meer weg te denken uit de discussie over holocaustontkenning. Wat we zien is een discrepantie. Enerzijds blijkt het vrij eenvoudig om de Holocaust te ontkennen (een handzame slagzin als ‘de magische gaskamers’ is al voldoende), anderzijds is een zorgvuldige juridische beoordeling, met inachtneming van alle rechten van zowel de ontkenner als zijn slachtoffers, nogal ingewikkeld. Die discrepantie heeft een reden: zelfs als men holocaustontkenning terecht verafschuwt om het leed dat zij kan berokkenen, dan moet men zich nog realiseren dat de prijs van een zo onbelemmerd mogelijke meningsuiting over het verleden noodzakelijk inhoudt dat sommige van die meningen vals zijn. Of zoals Bhagwati het bij zijn verwerping van Faurissons uitlatingen formuleerde:

Ik ben met de grootst mogelijke weerzin tot mijn conclusie gekomen omdat ik er heilig in geloof dat vrijheid van meningsuiting in een vrije, democratische maatschappij één van de kostbaarste vrijheden is die te allen prijze moet verdedigd worden en hoog gehouden, en dat in het bijzonder in het land van Voltaire.¹⁴

Het VN-Comité bekeek de holocaustontkenning vooral als vehikel van antisemitisme en nauwelijks als een kwestie van oneigenlijke betwisting van historische feiten. Sindsdien heeft het die lijn doorgetrokken. In 2011 nam het namelijk een gezaghebbend *General Comment* aan waarin staat dat ‘wetten die de meningsuiting over historische feiten bestraffen onverenigbaar zijn met [het IVBPR]’. Daarbij ging het expliciet om ‘herinneringswetten’ (*memory laws*) en werd verwezen naar de zaak-Faurisson.¹⁵ Vijftien jaar na de uitspraak kwam het dus toch tot een veroordeling ‘in abstracto’ van wetten zoals de wet-Gaysot. De virtuele aanbeveling is ze af te schaffen.

Naar mijn mening moeten staten holocaustontkenning enkel verbieden als zulke uitlatingen vallen onder het haatzaaien zoals bedoeld in artikel 20.2 IVBPR. Dat is echter meestal niet het geval, ook niet voor Faurissons interview. De meeste vormen van genocide-ontkenning halen inderdaad – hoe kwetsend, schokkend of verontrustend ook – niet de haatzaaistandaard zoals daar beschre-



14 Verzoekschrift 550/1993, ‘Individual opinion by Prafullachandra Bhagwati (concurring)’.

15 UN Human Rights Committee, General Comment 34: Freedoms of Opinion and Expression (2011; concernedhistorians.org/to/251.pdf), § 49.

ven.¹⁶ Terecht verwierp het VN-Comité een oordeel onder artikel 20.2. Ook een afwijzing met beroep op de misbruikclausule 5.1 IVBPR is buiten proportie. Daarnaast is een veroordeling onder artikel 19.3 IVBPR in de meeste gevallen van holocaustonkenning niet sterk – ook hier niet. Faurissons mening vormde geen bedreiging van de nationale veiligheid, de openbare orde, de volksgezondheid of de goede zeden. Zijn uitlatingen waren wél een diep grievende aanval op de rechten en de goede naam van anderen, maar de context is hier doorslaggevend: ze werden geopperd in een extreemrechts maandblad dat niet door zijn slachtoffers werd gelezen. Mijn advies luidt dan ook: schaf de wet-Gayssot af; vervolg de pseudohistoricus niet. En bestrijd hem met het woord.



16 Antoon De Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Amsterdam, 2015).

Annemarike Stremmelaar is als onderzoeker werkzaam bij het NIOD en is tevens werkzaam als hoofdredacteur van *ZemZem*, tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam en als bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor de Studie van het Midden-Oosten en islam (MOI). Ze is gespecialiseerd in de geschiedenis van Turkije en het Midden-Oosten en de islam in Nederland en Turkije.

“Een schanddaad”

Taner Akçam en de genocide op de Osmaanse Armeniërs

“De zogenaamde genocide”

In september 2014 gaf een groep Turkse academici, journalisten, kunstenaars en intellectuelen een verklaring uit waarin ze uitingen van “openlijke haat en vijandigheid” jegens Armeniërs in Turkse schoolboeken in de zwaarste termen veroordeelden.¹ De verklaring ging vergezeld van een brief van de Turkse historicus Taner Akçam, waarin hij stelde dat “eerlijkheid tegenover de geschiedenis een voorwaarde is om een toekomst te kunnen bouwen op basis van vriendschap en vrede”.

Akçam, die sinds 15 jaar in de Verenigde Staten werkt, had in een serie artikelen in de Turkse krant *Taraf* de door het Ministerie van Onderwijs voorgescreven lesboeken voor geschiedenis doorgenomen op passages over Armeniërs. Niet alleen werd daarin geschreven over “de zogenaamde genocide”, maar de “gebeurtenissen van 1915” waren geheel conform de officiële Turkse positie beschreven: tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin het Osmaanse Rijk bondgenoot van Duitsland was, hadden Armeense separatisten gebruik gemaakt van de oorlogssituatie door te rebelleren tegen het Osmaanse gezag en door te collaboreren met de Russen. Niet de Armeense ingezetenen van het Rijk waren dus slachtoffer, maar de Osmaanse staat. Die had de Armeniërs slechts willen evacueren – *tehcir* in het Turks – uit Zuidoost-Anatolië, een oorlogsgebied, naar de Syrische woestijn. Die maatregel was niet bedoeld als doodsvonnis: integendeel, de regering had er zelfs zorg voor gedragen dat de gedeporteerden beschikking hadden over vruchtbare grond en dat ze hun oude beroep



1 Serdar Korucu, “Ders kitaplarında ‘Süryani reformu’,” *Agos*, 11 september 2014; Taner Akçam, “Textbooks and the Armenian Genocide in Turkey: Heading Towards 2015,” *Armenian Weekly*: <http://armenianweekly.com/2014/12/04/textbooks/>; “Group of Intellectuals Condemn Anti-Armenian Statements in Textbooks,” *Today's Zaman*, http://www.todayszaman.com/national_group-of-intellectuals-condemn-anti-armenian-statements-in-textbooks_359935.html.

weer op konden nemen. “Als de Osmaanse staat de Armeniërs wilde vernietigen, had men dan zoveel voorzorgsmaatregelen genomen, zowel tijdens als na de evacuatie?,” zo luidde de retorische vraag in het schoolboek.

De actie van Akçam en een groep gelijkgestemden illustreert hoe in Turkije uiteenlopende opvattingen over het lot van de Osmaanse Armeniërs naast elkaar kunnen bestaan, waarbij vertegenwoordigers van de verschillende posities elkaar bestrijden. Dat ook de opvatting dat er in 1915-1916 wel degelijk sprake was van doelbewuste moord op de Armeense bevolking openlijk verwoord kan worden, is een ontwikkeling van de afgelopen jaren. De ontwikkeling valt deels samen met het optreden van Akçam in het historisch debat. Hoewel ze niet op zijn conto geschreven kan worden, is hij er zeker internationaal het icoon van geworden met zijn boek *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, verschenen in 2006 en vertaald in het Nederlands, Frans, Perzisch en Spaans.² Een terugblik naar 1990, het begin van Akçams academische loopbaan, laat zien hoeveel er in 25 jaar is veranderd.

“Leugenaars en bedriegers”

Het jaar 1990 was ook het jaar waarin ik me als student aan de studie van de Turkse geschiedenis wijdde. Binnen enkele maanden werd ik geconfronteerd met het lot van de Osmaanse Armeniërs tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ik schreef een werkstuk over het panturkisme, het ideaal van een culturele, en liefst ook politieke, eenheid van Turkse volkeren die verspreid leefden: van het Osmaanse Rijk en Rusland tot aan Iran en China. Rond 1900 had dit enige aantrekkingskracht onder Turkstalige intellectuelen in Rusland en het Osmaanse Rijk, maar in hoeverre had het ook een rol gespeeld bij de deelname van het Osmaanse Rijk aan de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder aan de beslissing van het Osmaanse leiderschap om Rusland aan te vallen en de Armeense bevolking te deporteren?

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het bestuur van het Osmaanse Rijk in handen van het Comité van Eenheid en Vooruitgang (CEV, ook wel aangeduid als Jong-Turken), dat een dictatoriaal bewind vestigde, geleid door Talat Paşa en Enver Paşa. Het leiderschap ging aan het begin van de Eerste Wereldoorlog een bondgenootschap aan met Duitsland en stuurde aan op een militaire confrontatie met Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië. De oorlog verliep desastreus voor het Osmaanse leger: begin 1915 leed het zware verliezen bij het offensief in de Kaukasus, terwijl Britse en Franse troepen bij de Dardanellen aanvielen. Onder die omstandigheden besloot het Osmaanse leiderschap in het voorjaar van 1915 tot de deportatie van de Armeense bevolking van het Rijk naar Deir el-Zor in de Syrische woestijn. Weinigen overleefden de tocht: aan het einde van de Eerste Wereldoorlog waren er van de 2 miljoen Osmaanse Armeniërs meer



2 *De Armeense genocide: een reconstructie* (Amsterdam, 2007).

dan een miljoen vermoord.

De meeste Armeniërs waren apostolische christenen en leefden in de oostelijke provincies van het Osmaanse Rijk in het gebied tussen Sivas, Trabzon, Van en Aleppo. Veel van hen waren boeren; in de steden bestond daarnaast een Armeense middenklasse van onder andere ambachtslieden, terwijl in Istanbul sprake was van een industriële en financiële Armeense elite die internationaal opereerde en de jaloezie opwekte van Turkse politieke elites.

In hoeverre was het vernietigen van Osmaanse Armeniërs de bedoeling geweest van het Osmaanse regime? In 1990 vond ik daar geen eenduidig antwoord op in de Leidse Universiteitsbibliotheken. In Engelstalige standaardwerken over de Osmaanse en Turkse geschiedenis van Stanford Shaw en Bernard Lewis, die ik net als grootheden van het vak had leren kennen, ontken- den zij dat er sprake was geweest van uitroeiing. In plaats daarvan ging het om een militair noodzakelijke evacuatie, dan wel een strijd tussen twee naties over grondgebied.³ Naast een enkel Franstalig boek dat sprak van genocide stonden op de planken boeken waarin Turkse auteurs het hadden over Armeense aantij- gingen, vervalsingen, terreur en gruweldaden en enorme gebonden boekwer- ken met bronnenpublicaties waarmee de historici elkaar om de oren sloegen.

De reeks Turkse boeken was het antwoord op de spanningen van Arme- niërs in de diaspora om aandacht te vragen voor het lot van de Osmaanse Arme- niërs in de Eerste Wereldoorlog. Sinds 1916 leven er meer Armeniërs buiten hun oorspronkelijke leefgebied dan in de Republiek Armenië, vooral in Rusland, de Verenigde Staten en Frankrijk. De genocide werd een belangrijk onderdeel van de Armeense identiteit vanaf de jaren '60, toen ook de Jodenvervolgung internationaal begon door te dringen tot het publieke geheugen. Armeense, Amerikaanse, Franse en Duitse historici legden in hun academische werken het Armeense slachtofferschap en de Osmaanse-Turkse verantwoordelijkheid in 1915-1916 bloot.

In de jaren '80 kwam het begrip 'genocide' op als onderwerp van weten- schappelijke bestudering en van een internationale erkenningspolitiek. De term 'genocide' was in 1944 gemunt door de Joods-Poolse jurist Raphael Lemkin als aanduiding voor de opzettelijke gehele of gedeeltelijke vernietiging van een etnische groep. In 1948 vond het begrip internationaal ingang in het Genoci- deverdrag van de Verenigde Naties. Sindsdien heeft de Holocaust algemene noties over genocide sterk bepaald, maar Lemkins denken was in belangrijke



3 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londen/New York, 1961); Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (2 volumes, Cambridge/New York, 1976–1977). Voor een kritiek op deze werken en een vergelijking met Holocaust-ontkenning zie Richard G. Hovannisian, 'The Critic's View: Beyond Revisionism', *International Journal of Middle East Studies* 9:3 (1978), 379-388; idem, 'Denial of the Armenian Genocide in Comparison with Holocaust Denial', in: Richard G. Hovannisian (red.), *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, (Detroit, 1999), 201-236.

mate gevormd door de moord op de Armeniërs tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De strijd over de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in Anatolië brandde goed los toen Armeense activisten in de jaren '70 dodelijke aanslagen pleegden op Turkse diplomaten en instellingen in Europa en Noord-Amerika. In reactie daarop ontwikkelden woordvoerders van de Turkse staat, onder wie een aantal diplomaten, een defensief verhaal waarin de beschuldigingen jegens de Osmaanse staat werden weerlegd en sterker nog de schuld bij de Armeniërs werd gelegd. Auteurs minimaliseerden de aantallen Armeense slachtoffers tijdens de oorlog, benadrukten de verliezen onder de Osmaanse moslims, ontkenden de moord op Armeniërs en legden de hoofdverantwoordelijkheid voor de deportatie bij de Armeniërs en de grote mogendheden.⁴ Niet de Armeniërs maar de moslimse Turken waren slachtoffer: van de Europese mogendheden die het Osmaanse Rijk onder zich wilden verdelen, van de christelijke minderheden die van de oorlogssituatie misbruik maakten, van Armeense terreurgroepen die aanslagen pleegden op Turkse diplomaten en instellingen, tot aan de huidige smaadcampagne die ze als genocideplegers in het beklagenbankje zet.

Geconfronteerd met de uiteenlopende versies van wat er was gebeurd vroeg ik de docent wat ik hierover het beste kon lezen. Na verzoeken te hebben dat het inderdaad een moeilijke kwestie betrof, verwees hij me naar een artikel van de Canadese militaire historicus Gwynne Dyer. Na bestudering van Turkse en Armeense studies had Dyer geconcludeerd dat beide zijden zich aan geschiedvervalsing schuldig maakten: het ging om "vervalsers" tegenover "bedriegers".⁵ Desalniettemin leek zijn sympathie bij de Turkse kant te liggen. Als er meer onderzoek was gedaan, zo veronderstelde hij in 1976, zouden historici tot de conclusie komen dat Talat en Enver Paşa niet zozeer kwaadwillend waren, als wel wanhopig, bang en onervaren. Het een sloot het ander kennelijk uit wat Dyer betrof. Ik herinner me niet of die verontschuldiging van het Osmaanse regime me op dat moment overtuigde, dat is nu moeilijk voor te stellen. Maar mocht de docent me hebben willen ontmoedigen dan was hij daarin geslaagd.

"Het fenomeen Akçam"

Toen Akçam zich in de vroege jaren '90 ging bezighouden met het etnisch geweld in de jaren 1915-1916 werd hij geconfronteerd met de historiografische dichotomie tussen Turkse en Armeense geschiedschrijving. In 1995 werd hij in een bespreking van zijn eerste Turkstalige boek over het onderwerp aangeduid



4 Exemplarisch is Kamuran Gürün, *The Armenian file: The myth of innocence exposed* (Londen, 1985).

5 Gwynne Dyer, 'Turkish "falsifiers" and Armenian "deceivers": historiography and the Armenian massacres', *Middle Eastern Studies* 12:1 (1976), 99-107.

als “het fenomeen Akçam”.⁶ De auteur, de Armeens-Amerikaanse historicus Ara Sanjian, voorspelde dat Armeniërs zich Akçam altijd zouden herinneren als de eerste Turkse auteur die inging tegen de gebruikelijke ontkenning van het genocidale karakter van de deportaties en massamoorden. Een Turkse historicus schreef jaren later over zijn studententijd in de jaren ‘90 dat hij “niets, maar dan ook helemaal niets wist” over het onderwerp en hoe hij zich had geschaamd toen hij in 1999 de Turkse vertaling van Akçams proefschrift las.⁷

Tien jaar later was de dichotomie doorbroken, zoals ik zelf kon concluderen bij een wetenschappelijke bijeenkomst aan de Universiteit Leiden. In 2000 spraken daar meerdere Turkse historici openlijk over het geweld tegen Armeniërs en andere minderheden in de nadagen van het Osmaanse Rijk. Onder hen ook Taner Akçam. De bijeenkomst bevestigde een op dat moment nog vers inzicht: dat het ontstaan van de Republiek Turkije gepaard was gegaan met bijzonder veel geweld en destructie, waarvan behalve Armeense ook Griekse en Assyrische onderdanen het slachtoffer waren geworden.⁸

Akçam was een van de eersten die in Turkije in het Turks een alternatieve lezing van de gebeurtenissen van 1915 bood. Hij staat bekend als de eerste Turk die in termen van genocide over de massale moord op Osmaanse Armeniërs sprak en schreef. Dat is misschien wat al te veel eer. Zo schreef de Turkse socioloog en koerdoloog İsmail Beşikçi in zijn publicaties over het Turkse staatsbeleid in Zuidoost-Anatolië al over genocide.⁹ Akçam was wel de eerste Turk die de Armeense genocide tot onderwerp van onderzoek maakte en er uitgebreid over publiceerde.



6 Ara Sanjian, ‘Taner Akçam’s ‘Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu’ and the Slow Emergence of a Revisionist Trend in Turkish Historiography as Regards the Genocide of Ottoman Armenians in 1915’, *Haigazian. Armenological Review* 15 (1995), 375-400.

7 Levent Yılmaz, “Esrarengiz bir ‘bankacı’ olarak, Taner Akçam,” *Taraf*, 24 augustus 2011. Het ging om Taner Akçam, *İnsan hakları ve Ermeni sorunu: İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na* (Istanbul, 1999).

8 De workshop “Ethnic Conflict and the Founding of the Turkish Republic” werd georganiseerd door Nesim Şeker en Erik Jan Zürcher in mei 2000. Onder de aanwezigen waren Fikret Adanır, Taner Akçam, Hamit Bozarslan en Hilmar Kaiser. De voordrachten zijn in het Turks gepubliceerd door Erik Jan Zürcher, *İmparatorluktan cumhuriyete Türkiye’de etnik çatışma* (Istanbul, 2005).

9 In een paragraaf getiteld “Waarom de Turkse opvattingen over “de Armeense genocide” niet geloofwaardig zijn”, zie İsmail Beşikçi, *Devletlerarası sömürge Kürdistan. Bilim, resmi ideoloji, devlet, demokrasi ve Kürt sorunu* (Parijs, 1990), daar 288-295. Dit boek werd echter zoals vrijwel al zijn boeken onmiddellijk na publicatie verboden. Voor zowel Akçam als Beşikçi vormde de positie van de Koerden in de Republiek Turkije een belangrijke aanleiding om zich met de Turkse verhouding tot de Armeniërs en het verleden bezig te houden. Voor Beşikçi zie Martin van Bruinessen, ‘İsmail Beşikçi. Turkish Sociologist, Critic of Kemalism, and Kurdologist’, *Journal of Kurdish Studies* 5 (2005), 19-34.

Voor zowel Akçam als Beşikçi was de repressie van de Koerden in Turkije een belangrijke aanleiding om over de Armeniërs te schrijven. De jaren '90 waren in Turkije het hoogtepunt van een burgeroorlog tussen Koerdische militanten en de Turkse staat, die aan minstens 40.000 mensen het leven kostte tussen 1984 en 1999. Ondanks, of misschien juist dankzij, de aanhoudende burgeroorlog, getuigden de jaren 1990 en 2000 van een belangrijke transformatie in de Turkse samenleving, waarbij een aantal taboe-onderwerpen, waaronder religieuze en etnische uitsluiting, onderwerpen werden van wetenschappelijk onderzoek, politiek activisme en publiek debat.

De maatschappelijke veranderingen vertaalden zich onder andere in de totstandkoming van publicaties over Armeense thema's, bijvoorbeeld de oprichting in 1996 van het Turkse-Armeense weekblad *Agos* onder redactie van Hrant Dink. Vanaf 1993 zou de uitgeverij Aras literatuur en memoires van Armeense Osmanen en Turken uitgeven en zo het Turkse publiek beter bekend maken met een onderbelicht deel van de geschiedenis. Uitgeverij Belge publiceerde academische en (auto-)biografische boeken van Armeense en andere geleerden. In 1993 verscheen de Turkse vertaling van het beroemde werk van Yves Terson, *La Genocide Armenienne* uit 1977, en in 1995 de Turkse vertaling van een artikel van Vahakn Dadrian, de nestor van de Armeense-genocidestudies. Beide boeken werden verboden en de uitgever, Ayşe Nur Zarakolu, werd veroordeeld vanwege het aanzetten tot rassenhaat. De eerste twee boeken die Akçam in Turkije over het lot van de Armeniërs publiceerde kwamen in deze jaren uit en droegen beide de frase "Armeense kwestie" in de titel. Het eerste was *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* ("De Turkse nationale identiteit en de Armeense kwestie") en verscheen in 1992 bij de uitgeverij İletişim.

Akçam woonde sinds 1978 in West-Duitsland. Zijn levensverhaal spreekt tot de verbeelding. Hij werd geboren in 1953 bij Ardahan in de provincie Kars, een van de regio's waar de genocide zich af had gespeeld. Tijdens zijn studie economie aan Middle East Technical University in Ankara ontpopte hij zich als zovelen als links activist. Vanwege zijn activiteiten voor het tijdschrift van het extreem-linkse Devrimci Gençlik (Revolutionaire Jeugd) werd hij in 1976 gearresteerd en veroordeeld tot 9 jaar gevangenschap voor het bedrijven van Communistische en Koerdische propaganda. In 1977 ontsnapte hij uit de gevangenis en in 1978 vestigde hij zich als politiek vluchteling in (West-)Duitsland. Daar ging hij studeren aan het Hamburger Institut für Sozialforschung. Hoewel hij sinds 1991 weer terug kan naar Turkije is hij in het buitenland blijven wonen.

Zijn verblijf in Duitsland betekende, naar eigen zeggen, de schokkende kennismaking met de Armeense genocide. "Vroeger wist ik zelf ook niet wat er met de Armeniërs is gebeurd. Als je de feiten hoort dan komt dat hard aan", zei hij tegen *Trouw*.¹⁰ Aanvankelijk hield hij zich bezig met folter en politiek geweld



10 Ertan Gün, 'Taner Akçam'la "soykırım" üzerine', *Bizim Anadolu*, 15 juni 2004; Eildert Mulder, "'Ik had zelf ook geen flauw benul,'" *Trouw*, 21 december 2006.

in het Osmaanse Rijk en de republiek Turkije. Maar eenmaal begonnen aan een onderzoek naar de genocide zou hij het onderwerp niet meer laten rusten. In Duitsland stuitte Akçam via publicaties over de Neurenbergerprocessen na de Tweede Wereldoorlog tegen leidende figuren van het naziregime op de berechting van de Osmaanse officieren die verantwoordelijk waren voor de dood van honderduizenden Armeniërs. Dit werd het onderwerp van zijn dissertatie waarop hij in 1995 promoveerde.¹¹ Na afloop van de Eerste Wereldoorlog, in 1919 en 1920, hield de Osmaanse krijgsraad in Istanbul processen tegen de officieren vanwege hun betrokkenheid bij de deportaties en massamoorden. De leiders van het CEV werden bij verstek ter dood veroordeeld, maar het proces bleef zonder gevolgen omdat na de Vrede van Lausanne, waarbij de grenzen van de Republiek Turkije werden vastgesteld, niemand meer belang had bij de rechtsgang. Wel hadden de processen documentatie opgeleverd die Akçam zou gebruiken om de historische processen te bestuderen.

Akçams motivatie om zich met de genocide bezig te houden kwam voort uit zijn standpunt dat het ontbreken van een expliciete veroordeling van de moord op de Armeniërs tijdens de Eerste Wereldoorlog desastreus was voor de politieke cultuur en de mensenrechtensituatie in de Turkse Republiek. Akcam benadrukte steeds dat zijn boodschap niet aan Armeniërs, maar tot Turkije gericht was: "Ik ben bang dat als Turkije dit probleem niet aanpakt, het geen democratie kan worden."¹² Bij de verschijning van de Nederlandse vertaling van zijn bekendste boek zei hij: "Ik heb geen politieke ambitie of een dubbele agenda. Ik wil wel dat de Turken hun eigen geschiedenis leren kennen. Ik dien de Armeense lobby niet en ben ook geen 'Turkse' historicus, maar een wetenschapper die zijn werk zo goed en zo objectief mogelijk wil doen en het liefst met rust gelaten wordt. Het gaat mij om vrijheid van meningsuiting en om dialoog. Ik heb als jonge student in de jaren zeventig gestreden voor een democratisch Turkije."¹³

Akçams doel was allereerst erkenning van de gebeurtenissen van 1915 als genocide, door de Turkse staat en de Turkse maatschappij. Hij beargumenteerde dat het ging om doelbewuste uitroeiing op instigatie van het Centraal Comité van de Jong-Turken. Daarbij ging hij in tegen de argumenten van de Turkse officiële positie die stelt dat de massale burgerdoden een onbedoeld neveneffect van de oorlog waren en dat de evacuatie militair noodzakelijk was vanwege de collaboratie van de Armeniërs met de Russen.¹⁴

Ten tweede benadrukte Akçam dat hij zijn betoog kon onderbouwen met



11 *Armenien und der Völkermord: Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung* (Hamburg, 1996).

12 Joe Mozingo, 'Turkish Writer Breaks Ranks on Genocide', *Los Angeles Times*, 26 april 1999.

13 Aysel Sabahoglu, 'Taner Akçam & de Armeense genocide', *De helling*, 21 juni 2007.

14 Akçam, *A Shameful Act*, 9-10.

Osmaanse en Turkse bronnen. Hij putte hiervoor uit de documenten die betrekking hebben op de Osmaanse krijgsraad en drieënzestig militaire tribunalen waarbij leden van het CEV werden berecht. Volgens hem lieten die zien dat er sprake was van de systematische inzet van maatregelen tegen de Armeense onderdanen en de intentie van een geplande vernietiging, waarvan leger-top, bestuurders en partijleden op de hoogte waren. Hij wilde laten zien "dat er geen tegenstrijdigheid bestaat tussen de Osmaanse archieven en de Armeense bronnen en dat de Turkse bronnen het Armeense archiefmateriaal bevestigen." Op deze manier bestreed hij het argument van Turkse historici die de betrouwbaarheid van buitenlandse en Armeense bronnen over gruweldaden en massamoord betwistten.¹⁵ Maar ook wilde hij met behulp van Osmaanse bronnen de genocide reconstrueren vanuit een 'dadersperspectief', verklaren zonder te rechtvaardigen.

Ten derde wilde Akçam de hardnekkige officiële ontkenning van de genocide niet alleen doorbreken, maar ook historisch begrijpen.¹⁶ Een reden daarvoor was zijn ervaring dat veel Turkse burgers individueel de massamoord erkennen; bovendien was er in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog korte tijd wel openheid geweest. In de titel van zijn boek verwijst Akçam naar een uitspraak van Mustafa Kemal (later Atatürk) uit 1920 waarin hij sprak over een schandalige daad. De impliciete boodschap was dat aangezien prominente nationalisten, inclusief Mustafa Kemal, de Armeense genocide erkenden, hedendaagse Turken hetzelfde zouden moeten doen.¹⁷

De verklaring voor de officiële ontkenning, sinds de oprichting van de Republiek Turkije in 1923, vond Akçam in de continuïteit tussen het Jong-Turkse regime dat verantwoordelijk was voor de genocide en de jonge Turkse Republiek onder Mustafa Kemal. Die continuïteit was door Erik Jan Zürcher aan het licht gebracht in zijn onderzoek naar de banden tussen het Comité voor Eenheid en Vooruitgang (Ittihad ve Terakki Cemiyeti) en zijn opvolger, de Republikeinse Volkspartij (Cumhuriyet Halk Partisi), opgericht door Mustafa Kemal. In feite was er een sterke continuïteit in persoonlijke netwerken, ideologie en ook bevolkingspolitiek tussen het tijdperk van het CEV (1913-1918) en de kemalis-



15 Over de terughoudendheid om Armeense bronnen te gebruiken om genocide te bewijzen zie Bedross Der Matossian, 'The "Definitiveness" of Genocide and A Question of Genocide: A Review Essay', *Journal of the Society for Armenian Studies* 20 (2011), 173-187.

16 Akçam, *A Shameful Act*, 8-13.

17 Sommige historici vinden dit een al te positieve uitleg van Kemals uitspraak, zie Fatma Ülgen, 'Reading Mustafa Kemal Atatürk on the Armenian genocide of 1915', *Patterns of Prejudice*, 44.4 (2010), 369-391; Erik Jan Zürcher concludeert dat Kemal en consorten geen reden zagen zich te distantiëren van de genocide in 'Renewal and Silence: Postwar Unionist and Kemalist Rhetoric on the Armenian Genocide', in: Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek en Norman M. Naimark (red.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, (Oxford, 2011), 306-316.

tische eenpartijstaat (1919-1950).¹⁸

Akçams boeken sloten aan bij deze revisionistische trend die het kemalistische narratief over de ontstaansgeschiedenis van de Turkse republiek kritisch benaderde. Volgens dat narratief betekenden de Onafhankelijkheidsoorlog en de oprichting van de republiek een noodzakelijke breuk met en bevrijding van het *ancien régime* dat gekenmerkt werd door achterlijkheid, despotisme en ondergeschiktheid aan de Europese machten. De revisionistische historiografie verwierp deze heilsgeschiedenis en benadrukte met hoeveel geweld en onderdrukking de oprichting en consolidatie van de Republiek gepaard was gegaan. Akçam bouwde hierop voort met zijn stelling dat de nieuwe machthebbers nauw verbonden waren met de Jong-Turkse leiders van voor 1923 en dat die banden de oorzaak waren van de aanhoudende Turkse officiële ontkenning ten aanzien van de Armeense genocide.

Internationale consensus

Akçam was op verschillende manieren een buitenstaander. Hij verrichtte zijn onderzoek aan een academische instelling in Duitsland, waar hij ook zijn eerste publicaties over de genocide schreef, in het Turks en het Duits. Bovendien was hij niet opgeleid als historicus, wat hem bij herhaling aangewreven zou worden, hoewel hij zich steeds meer als historicus zou ontpoppen. Akçam is bekend geworden als de Turkse academicus bij uitstek die ijverde voor erkenning van de genocide in Turkije. Dit hangt nauw samen met zijn verblijf in het buitenland, eerst in Hamburg en later in Minnesota. Hij raakte ook bekend door zijn aanwezigheid als spreker over de Armeense genocide tijdens verschillende herdenkingen in het jaar 1995. Sinds 2000 woont en werkt Akçam in de Verenigde Staten, waar hij tegenwoordig de Robert Aram, Marianne Kaloosdian and Stephen and Marion Mugar Chair in Armenian Genocide Studies aan Clark University bezet.

Akçam werd een belangrijke speler in de vorming van een academisch platform dat de dichotomie tussen een Turkse zijde en een Armeense zijde doorbrak. In 2000 vond aan de University of Chicago de eerste wetenschappelijke bijeenkomst over de Armeense genocide plaats met zowel Armeense als Turk-



18 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Rôle of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, (Leiden, 1984); in *Turkey. A Modern History*, (Londen, 1993) schreef Zürcher dat hij van mening was dat er sprake was van een centraal gestuurd beleid van uitroeiing op instigatie van het CEV. Zürcher gaf in april 2015 een terugblik op de veranderingen in het vakgebied en in zijn eigen denken in een verklaring ter gelegenheid van de herdenking van de genocide, zie "A statement by SUITS Affiliated Professor Erik Jan Zürcher," <http://www.suits.su.se/a-statement-by-suits-affiliated-professor-erik-jan-z%C3%BCrcher-1.233356>.

se historici. Akçam was een belangrijke spreker, naast Turkse historici die in de Verenigde Staten of Europa hadden gestudeerd zoals Halil Berktaş en Selim Deringil.¹⁹

Het onderzoeksveld van de Armeense genocide was altijd al internationaal geweest door de betrokkenheid van onderzoekers in onder andere Armenië, Turkije, de Verenigde Staten, Frankrijk en Duitsland. De politieke en juridische dimensies van erkenning dan wel ontkenning van de genocide zorgden er bovendien voor dat de historiografische kwestie in verschillende landen onderwerp van publiek debat werd. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1985 toen 69 Amerikaanse historici in een advertentie in de *The New York Times* en *The Washington Post* het Amerikaanse Congres opriepen om een ingediende resolutie over de Armeense genocide te verwerpen. Onder hen waren Bernard Lewis, op dat moment professor in Princeton, en Heath Lowry, directeur van het Institute of Turkish Studies in Georgetown. Dezelfde Bernard Lewis werd in 1995 in Frankrijk veroordeeld voor het ontkennen van de genocide in een interview.²⁰

Desalniettemin was de internationale uitwisseling tussen onderzoekers beperkt, onder andere door taalbarrières. Dat veranderde snel in de loop van de jaren '90 en meer nog na 2000. Binnen de internationale onderzoeksgemeenschap bleek een globale consensus te bestaan over het karakter van de gebeurtenissen van 1915, namelijk de doelbewuste moord op leden van een bevolkingsgroep als onderdeel van een bevolkingsbeleid waarvan ook andere bevolkingsgroepen slachtoffer werden.²¹ Niet iedereen kon zich daarbij vinden in de term



19 De bijeenkomst was een initiatief van Amerikaanse geleerden van Turkse en Armeense komaf, waaronder Ronald Suny en Müge Göçek, aan de Universiteit van Michigan in Ann Arbor. Het doel was een platform te creëren waar Turkse, Armeense en andere historici een geïnformeerde discussie konden voeren op basis van presentaties van empirisch onderzoek over de vernietiging van de Osmaanse Armeense gemeenschap in 1915-1916. Over deze zogenaamde 'WATS' zie Ronald Grigor Suny, 'AHR Forum. Truth in Telling: Reconciling Realities in the Genocide of the Ottoman Armenians', *The American Historical Review* 114.4 (2009), 930-946.

20 Yves Ternon 'Freedom and Responsibility of the Historian. The "Lewis Affair"', in: R.G. Hovannisian (red.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide* (Detroit, 1999), 237-248; Roger W. Smith, Eric Markusen, en Robert Jay Lifton, 'Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide', *Holocaust and Genocide Studies* 9:1 (1995), 1-22.

21 De periode van de overgang van het Osmaanse Rijk naar de Republiek Turkije is onderwerp geworden van een serie studies naar 'demographic engineering'. Zie Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları iskân politikası, 1913-1918* (Istanbul, 2001); Nesim Şeker, 'Demographic Engineering in the late Ottoman Empire and the Armenians', *Middle Eastern Studies* 43:3 (2007), 461-474; Uğur Ümit Üngör, *The making of modern Turkey: nation and state in Eastern Anatolia, 1913-50* (Oxford, 2011).

‘genocide’; een kleine minderheid hield en houdt het op etnische zuivering.²²

De internationalisering en professionalisering van het onderzoeksveld brachten een enorme ontwikkeling teweeg. In de jaren '90 kon Akçams benadering vernieuwend worden genoemd, niet zozeer door het gebruik van nieuwe bronnen, maar door de vernietiging van de Armeniërs vanuit Osmaans-Turks perspectief proberen te verklaren. Tegen de tijd dat zijn onderzoek in 2006 in het Engels verscheen onder de titel *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* was de vraag of er sprake was geweest van genocide overstegen door vragen naar het hoe. Tegenwoordig richt het onderzoek zich bijvoorbeeld op de interactie van centrale en lokale krachten, regionale verschillen en vergelijking van de lotgevallen van Armeniërs met die van andere christenen.²³ Desalniettemin werd de Engelse vertaling welwillend ontvangen als een mijlpaal, met onder andere nog voor de verschijning een lange bespreking in *The New Yorker*.²⁴

“Einde aan een taboe”

Ook in Turkije is een kritische, post-nationalistische historiografie ontstaan over de vernietiging van de Armeense bevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog. De demystificatie van het kemalistische verhaal in de jaren '90 had geleid tot individuele aanzetten van een revisie van het officiële Turkse verhaal over 1915. Maar het zou nog enige tijd duren voordat een breder debat van de grond kwam waarin openlijk over genocide gesproken en geschreven kon worden. Het jaar 2005 bracht een doorbraak met een kritisch wetenschappelijk congres en een publiek debat over het lot van Ottomaanse Armeniërs. Na afloop van het congres kopten kranten “einde aan een taboe” en “het woord ‘genocide’ is gevallen en de wereld is niet vergaan”.²⁵

De ruimte voor kritiek op de Jong-Turkse machthebbers van destijds was er deels gekomen doordat de AKP, die in 2002 aan de macht was gekomen, zich als slachtoffer en tegenstrever van de kemalisten zag. De partij identificeerde



22 Zie hierover Der Matossian, ‘The “Definitiveness” of Genocide’, 175-176.

23 Zie Uğur Ümit Üngör, ‘Fresh Understandings of the Armenian Genocide: Mapping New Terrain with Old Questions’, in: Adam Jones (red.), *New Directions in Genocide Research* (London, 2011), 198-213. Üngör schreef bij de verschijning van de Nederlandse vertaling enigszins zuinig dat het boek door recent onderzoek grotendeels is achterhaald. Uğur Ümit Üngör, ‘Taner Akçam & de Armeense genocide’, *De helling*, 21 juni 2007.

24 Elizabeth Kolbert, ‘Dead Reckoning’, *The New Yorker*, 6 november 2006; Gary Bass, ‘Turkey’s Killing Fields’, *NY Review of Books*, december 2006.

25 Ayşe Gül Altınay, ‘In Search of Silenced Grandparents: Ottoman Armenian Survivors and Their (Muslim) Grandchildren’, in: Hans-Lukas Kieser and Elmar Plozza (red.), *Der Völkermord an den Armeniern, die Türkei und Europa* (Zürich, 2006), 117-132.

zich dus minder met de toenmalige machthebbers en distantieerde zich bij gelegenheid van hen, bijvoorbeeld ook ten aanzien van de repressie van de Koerden. Het doorbreken van het taboe op "het g-woord" werd niet alleen bewerkstelligd door de toegenomen vrijheid van meningsuiting, maar ook door internationale communicatiemiddelen zoals het internet dat alternatieve visies op de Turkse geschiedenis dichterbij bracht.²⁶

Daarnaast traden in Turkije zelf getuigen naar voren. De gebeurtenissen van 1915 bestonden dan wel niet in de officiële geschiedschrijving, een deel van de Turkse bevolking herinnerde zich die wel degelijk. Oudere Turken en Koerden in Oost-Turkije kenden herinneringen van familieleden of dorpsgenoten die getuige waren van de genocide. Sommige Armeniërs, vooral vrouwen en kinderen, hadden de bloedbaden en de marsen van 1915 overleefd door zich tot de islam te bekeren. Hun levensverhalen kwamen nu in de openbaarheid, met als hoogtepunt het boek *Mijn grootmoeder* van Fethiye Çetin uit 2004 dat grote schare lezers bereikte. In de jaren daarna verschenen meer dan 15 boeken over de ervaringen van nakomelingen van Armeniërs. De individuele verhalen en menselijke tragedies raakten Turkse lezers soms meer dan de historiografische debatten over aantallen slachtoffers en termen als genocide en evacuatie. Bovendien doorbraken de lotgevallen van families waarin Armeense overlevenden waren opgenomen het schematische denken in nationale termen van Armeniërs versus Turken.²⁷

De afgelopen jaren is er in Turkije ruimte gekomen om de gebeurtenissen van 1915 als genocide te benoemen en er vrij over te discussiëren. Ook heeft de Turkse regering enkele stappen gezet in de richting van erkenning van het Armeense leed. Zo heeft de Turkse regering in 2014 bij monde van premier Erdoğan en Minister van Buitenlandse zaken Davutoğlu deelname betuigd met de Armeniërs aan de vooravond van de gedenkdag 24 april. Tegelijkertijd brachten Erdoğan en Davutoğlu beide het menselijke leed aan de Turkse kant nadrukkelijk naar voren.²⁸ Van staatswege uitgegeven publicaties zoals die van



26 Voor de Turkse columnist Mustafa Akyol bijvoorbeeld bracht het internet de confrontatie met foto's van Armeense slachtoffers van de deportaties. Voor een interview met hem zie Jurgen Maas en Annemarike Stremmelaar, 'Vrij om te zondigen', *ZemZem* 6.2 (2010), 108-113.

27 Fethiye Çetin, *Het geheim van mijn grootmoeder* (Amsterdam, 2010). Zie over het belang van deze getuigenissen Altınay, 'In Search of Silenced Grandparents', en idem, 'Gendered Silences, Gendered Memories: New Memory Work on Islamized Armenians in Turkey', *Eurozine* 2 februari 2014, beschikbaar op <http://www.eurozine.com/articles/2014-02-12-altinay-en.html>.

28 Voor de verklaring van Erdoğan zie: http://www.mfa.gov.tr/turkish-prime-minister-mr_-recep-tayyip-erdo%C4%9Fan-published-a-message-on-the-events-of-1915_-23-april-2014.en.mfa; voor die van Davutoğlu <http://www.theguardian.com/commentsfree/2014/may/02/turks-armenians-erdogan-condolences-1915-armenian->

de Turkse Historische Akademie presenteren nog altijd de officiële Turkse visie op de gebeurtenissen. Een van de gevolgde strategieën is te poneren dat er sprake is van een wetenschappelijke controverse, in plaats van consensus, en op te roepen tot onderzoek en dialoog.²⁹

Sinds de jaren '80 zijn schoolboeken het middel bij uitstek geweest om de steun van de Turkse bevolking voor het nationale narratief te verzekeren.³⁰ Zoals Akçam in zijn kritische bespreking had laten zien presenteren die schoolboeken anno 2014 het streven naar erkenning van de Armeense genocide als bedreiging van de nationale veiligheid nummer 1.³¹ Om die reden is Akçam sceptisch tegenover verzoenende stappen van de Turkse overheid. Die moet een einde maken aan het haatzaaien over Armeniërs op de eigen websites, zo schrijft hij, en belangrijker nog het Coördinatiecomité opheffen dat in 2001 werd ingesteld ter bestrijding van ongefundeerde genocideclaims (ASİMKK), anders is het een illusie te geloven in een kentering. En zo blijft Akçam strijden tegen de Turkse staat, en voor de historische waarheid.³²



massacre. Voor een sceptische reactie van Akçam zie 'Sorry, but we are no longer impressed: we have changed', *Armenian Weekly*, 7 mei 2014. De website van het Ministerie van Buitenlandse Zaken biedt een selectie Engelstalige teksten ter onderbouwing van het officiële Turkse standpunt, zie <http://www.mfa.gov.tr/controversy-between-turkey-and-armenia-about-the-events-of-1915.en.mfa>.

29 Voor een kritische bespreking van twee Turkse publicaties die de officiële lijn verdedigen zie Kieser, Hans-Lukas. 'Review of Halaçoğlu, Yusuf, Facts on the Relocation of Armenians 1914-1918 [Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)] and Halaçoğlu, Yusuf; Çalik, Ramazan; Çiçek, Kemal; Özdemir, Hikmet; Turan, Ömer, The Armenians: Banishment and Migration [Ermeniler. Sürgün ve Göç], *H-Soz-u-Kult, H-Review*, juli 2005. <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=20354>. Voor een international gezelschap van historici die spreken van "hervestiging" zie het themanummer "New Scholarship on the Relocation of Ottoman Armenians from Eastern Anatolia in 1915-16" van *Middle East Critique* (20:3, 2011) samengesteld door uit Turkije afkomstige, in de Verenigde Staten werkzame, socioloog M. Hakan Yavuz.

30 Zie hierover Jennifer M. Dixon, 'Education and National Narratives: Changing Representations of the Armenian Genocide in History Textbooks in Turkey', *International Journal for Education Law and Policy* (2010), 103-126.

31 Taner Akçam, 'Textbooks and the Armenian Genocide in Turkey: Heading Towards 2015', *Armenian Weekly*. <http://armenianweekly.com/2014/12/04/textbooks/>.

32 "Prof. Dr. Taner Akçam: 'Tehcir Sirasında 800.000 Ermeni Öldü.'" *Zaman*, http://www.zaman.com.tr/pazar_prof-dr-taner-akcam-tehcir-sirasinda-800000-ermeni-oldu-2080761.html. Voor een overzicht van Akçams Engelstalige en Turkstalige academische en journalistieke publicaties zie www.tanerakcam.com.

Annabelle Jansink heeft in 2015 haar master geschiedenis afgerond. Ze doet onder meer onderzoek naar ontwikkelingen in het naoorlogse Duitse herinneringslandschap.

De Bombendebatten in het licht van Duits slachtofferschap

Jörg Friedrich en de publieke debatten over geallieerde bombardementen op Duitsland.

Inleiding

Op 13 februari 2015 was het zeventig jaar geleden dat de historische binnenstad van Dresden werd weggevaagd door toedoen van de bombardementen van geallieerde luchttroepen. Voor Dresden is 13 februari een belangrijke *Gedenkttag*, die een actuele positie heeft in de Duitse geschiedbeleving. Zeker in de laatste tien tot vijftien jaar dient de stad als podium van conflict tijdens de herdenking, voornamelijk als gevolg van neonazidemonstraties. Bij het zestigjarige herdenken in 2005 werd bijvoorbeeld een zogenaamde *Trauermarsch* door het hart van de stad gelopen die met meer dan zesduizend deelnemers te boek kwam te staan als de grootste neonazidemonstratie in de geschiedenis van naoorlogs Europa.¹ Daarbij was niet slechts het doel om de slachtoffers van de bombardementen te herdenken, maar vooral ook de teloorgang van nazi-Duitsland in het algemeen. Als reactie werden de daaropvolgende jaren *Gegendemonstrationen* gehouden door antifascistische bewegingen, waardoor de neonazi's tegen werden gegaan. Ook nu nog is de invloed van deze conflicten terug te zien. In de toespraak van bondspresident Joachim Gauck in 2015 bijvoorbeeld, waarbij hij de Duitse *schuld* aan de Tweede Wereldoorlog expliciet benoemt:

Wir wollen es noch einmal bekräftigen: Wir wissen, wer den mörderischen Krieg begonnen hat. Und deshalb wollen und werden wir niemals die Opfer deutscher Kriegsführung vergessen,



1 'Demonstrationen am 13. Februar. Rechtsextreme wollen nicht mehr durch Dresden marschieren', *Süddeutsche Zeitung*, (20 januari 2014), <http://www.sueddeutsche.de/politik/demonstrationen-am-februar-rechtsextreme-wollen-nicht-mehr-durch-dresden-marschieren-1.1867414>, laatst bezocht op 10 oktober 2015.

wenn wir hier und heute der deutschen Opfer gedenken.²

De Duitse hereniging in 1990 had als gevolg dat de positie van Duitsers ten opzichte van het eigen moeizame verleden geherinterpreteerd diende te worden. Een verenigd Duitse blik op de geschiedenis hield mede in dat een nieuw perspectief ontstond rond het thema van Duits slachtofferschap tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de jaren negentig was het laatste grote deel van de oorlogsgeneratie oud geworden en ontstond de behoefte om hun (veelal traumatische) ervaringen op te tekenen en openbaar te maken.³ Hierdoor ontstond een hernieuwde focus op grofweg drie grote thema's rond Duits slachtofferschap die plaatsvonden aan het einde van of vlak na de oorlog: *Flucht und Vertreibung*, oftewel de verdrijving van Duitse vluchtelingen uit oostelijke gebieden vlak na de Tweede Wereldoorlog; de grootschalige verkrachtingen van Duitse vrouwen door met name de Russische troepen; en ten slotte de geallieerde bombardementen op Duitse steden.⁴

De Duitse literatuurcriticus W.G. Sebald merkte dit laatste nieuwe thema op en verwerkte het in een serie van zijn *Poetik-Vorlesungen*, die hij in 1997 uitgaf onder de titel *Luftkrieg und Literatur*. Daarin kwam hij tot de conclusie dat de trauma's van de bomaanslagen geen wezenlijke literaire uitdrukking hadden gekregen in het naoorlogse Duitsland.⁵ Dat gebrek verklaarde Sebald als een effect van een psychologische onderdrukking op nationale schaal: een collectief taboe jegens Duits slachtofferschap dat niet alleen van toepassing was op proza, maar op het gehele oorlogsdiscours, waaronder de geschiedschrijving.⁶ Binnen die laatste discipline maakte hij een uitzondering voor een hoofdstuk uit een boek van de Duitse historicus Jörg Friedrich.⁷ Sebald overleed in 2001, één jaar voordat diezelfde Friedrich furore zou maken met een uitgebreid werk over de geallieerde bombardementen in heel Duitsland: *Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945*. In *Der Brand* werden de bombardementen op onverhulde, rauwe wijze beschreven, waarbij zonder veel moeite een dader-slachtof-



2 Joachim Gauck, Rede bij het zeventigjarige herdenken van het bombardement op Dresden (13 februari 2015), <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joachim-Gauck/Reden/2015/02/150213-Dresden.html>, laatst bezocht op 12 oktober 2015.

3 Voor een uitgebreide verklaring van dit traumaverschijnsel, zie: Jay Winter, 'The Generation of Memory. Reflections on the "Memory Boom" in Contemporary Historical Studies', *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research* 1 (2007), 363-397.

4 Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. (München, 2006), 184.

5 Ibidem, 185.

6 Heinz-Peter Preußner, 'Regarding and imagining. Contrived immediacy of the Allied bombing campaign in photography, novel and historiography', in: Helmut Schmitz (red.). *A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present* (Amsterdam, 2007), 141.

7 W.G. Sebald, *Luftkrieg und Literatur* (München, 1999), 82.

ferverhouding te herkennen is, alleen dit keer met de geallieerden in de rol van daders. Het werk ontketende een storm aan reacties in de nationale en internationale pers en vormde een directe aanleiding voor een grootschalig publiek debat.

De eerder genoemde conflictvorming in Dresden rond 2005 laat zien dat de debatten niet beperkt bleven tot de academische wereld, maar juist ook expliciet doordrongen in het publieke domein. De hernieuwde aandacht voor de bombardementen in het debat had zodoende directe consequenties voor de huidige Duitse maatschappij. De bombardementen werden door radicaal-rechtste kringen bijvoorbeeld gebruikt als tegenwicht voor de oorlogsmisdaden van de Nazi's, waarbij het een het ander zou uitbalanceren. In 2005 omschreef Holger Apfel, destijds de voorman van de omstreden Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD), het bombardement op Dresden op provocatieve wijze als een 'Bombenholocaust'.⁸ Deze 'shockterm' bracht veel verontwaardiging teweeg onder de Duitse publieke opinie. Waar holocaustontkenning voor een groot deel geridiculiseerd wordt is holocaustrelativering een gevoelig en gevaarlijk onderwerp in Duitsland.

De hernieuwde focus op Duits slachtofferschap met betrekking tot de bombardementen en de publieke debatten zijn dus onderling afhankelijk. Om de complexe ontwikkelingen in de Duitse omgang met de bombardementen op de eigen steden goed te kunnen begrijpen is het van belang om inzicht te krijgen in de oorsprong, argumentatie en de toon van de *Bombendebatten*, die een hoogtepunt bereikten na de verschijning van Friedrichs werk *Der Brand* in 2002. Daarbij worden een aantal inhoudelijke spanningsvelden onderscheiden. Ten eerste benaderen we de 'academische criteria' die vooral bij Friedrichs opvattingen en taalgebruik problemen opleveren. Ten tweede zal bekeken worden hoe de morele intenties van de bombardementen een rol spelen in het debat. Ten slotte bestuderen we de wrange verhouding tussen dader- en slachtofferschap in Duitsland, en het onder meer door Friedrich waargenomen taboe daaromtrent. In die volgorde zullen de verschillende opvattingen in het debat geanalyseerd worden, om tot slot dieper in te gaan op het publieke karakter ervan.

Academische criteria, vorm en terminologie

Waar Sebald zich voornamelijk bewoog in het domein van de literatuurwetenschap, was het Friedrichs expliciete doel om de Duitse geschiedschrijving in brede zin te hervormen. Zijn academische positie is echter discutabel, aangezien Friedrich officieel geen *Abitur* (eindexamen) heeft afgelegd. Bovendien is Friedrich een zogenaamde *Privatgelehrter*, wat betekent dat hij niet verbonden is aan een academische instelling. Daardoor zou hij niet als volwaardig 'acade-



8 Alexander von Plato, 'Erinnerungen an ein Symbol. Die Bombardierung Dresdens im Gedächtnis von Dresdenern', *BIOS-Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen* 20:1 (2007), 123-137, 125.

misch' historicus beschouwd kunnen worden.⁹ Militaire historici als Ralf Blank en Horst Boog betichtten Friedrich ervan fundamentele fouten en achterhaalde interpretaties in zijn werk te hebben opgenomen, waardoor *Der Brand* niet zou voldoen aan bepaalde 'academische criteria'. Boog, op wiens werk *Der Brand* voor een aanzienlijk deel stoelde, suggereerde zelfs dat *Der Brand* beter als fictie dan als gedegen historische studie beschouwd kon worden:

Ein wissenschaftlich verlässliches Werk ist es nicht, zumal es auch von der internationalen Geschichtswissenschaft längst widerlegte Mythen und Klischees wiederholt. Man könnte sich die ganze, von Friedrich sicher als beckmesserisch empfundene Sachkritik ersparen, wenn er dem Buch noch den Untertitel "ein Roman", "ein Drama", oder "eine Tragödie" hinzugefügt hätte. Dann könnte man sagen: Großartig!¹⁰

Het eerdere, over het algemeen goed ontvangen werk van Friedrich bestond onder andere uit een bijdrage aan een encyclopedie over de Holocaust.¹¹ Mede daarom stuitte het feit dat *Der Brand* grotendeels voorbijgaat aan de bredere context van de Tweede Wereldoorlog en de vernietigende bijdrage daaraan van Duitsland veel mensen tegen de borst. Historicus Volker Ullrich liet zich hier als volgt over uit in *Die Zeit*: 'Über die Ermordung der Juden und die Leiden der Völker in den von Hitlers Wehrmacht ersetzten Ländern senkte sich hingen ein eiserner Vorhang des Schweigens.'¹² Ook de terminologie van Friedrich was problematisch aangezien hij woorden en termen gebruikte die normaal gesproken geassocieerd worden met de Holocaust en de concentratiekampen. In *Der Brand* sprak hij van slachtoffers die waren 'ausgerottet' en 'vergast' door de koolmonoxide in de schuilkelders, die hij 'crematoria' noemde.¹³ Eenzelfde analogie komt voor in het fotoboek *Brandstätten* dat Friedrich later publiceerde, waarin de foto's van verbrande lijkstapels sterk doen denken aan beelden uit concentratiekampen.¹⁴



9 Cora Stephan, 'Wie man eine Stadt anzündet', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 98.

10 Horst Boog, 'Ein Kolossalgemälde des Schreckens', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg*, (Berlijn, 2003), 123-137, 137.

11 Nicholas Stargardt, 'Opfer der Bomben und der Vergeltung', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 56-71, 61.

12 Volker Ullrich, 'Ach, wie wir gelitten haben. Der alliierte Bombenkrieg war nie ein Tabuthema', *Die Zeit*, (18 december 2002).

13 Bas von Benda-Beckmann, *A German catastrophe? German historians and the Allied bombings* (Amsterdam, 2010), 279.

14 Preußner, 'Regarding and imagining', 148.



Dresden 1945. Afbeelding uit *Brandstätten* (2003).

De Duitse historici Hans-Ulrich Wehler en Hans Mommsen zagen Friedrichs geladen taalgebruik als een gevolg van zijn 'manchmal bedenkenlose Neigung zur Emotionalisierung'.¹⁵ Desondanks beschouwden zij *Der Brand* over het algemeen als een belangrijk nieuw naslagwerk. Oxford-professor Nicholas Stargardt wees echter op de gevaren die zulke impliciete vergelijkingen teweeg zouden kunnen brengen:

'Es besteht hier nicht nur die Gefahr, die Erfahrung des Bombenkrieges zu trivialisieren und zu relativieren. Ebenso groß ist die Gefahr, die Erfahrung des Bombenkrieges zu trivialisieren und zu verfälschen, indem man sie nämlich in die allgegenwärtige Sprache unschuldigen Leidens und passive Märtyrertums verpackt.'¹⁶

De impliciete vergelijking met de Holocaust deed veel stof opwaaien. Zo werd Friedrich er door Hannes Heer van beschuldigd de Holocaust en de aanslagen tegen elkaar af te wegen en zelfs gelijk te stellen.¹⁷ Robert Moeller vond een connectie tussen Friedrich's 'revisionisme' en de omstreden positie van



15 Hans Mommsen, 'Moralisch, strategisch, zerstörerisch', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 145-151, 147; Hans-Ulrich Wehler, 'Wer Wind sät, wird Sturm ernten', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 140-144, 143.

16 Stargardt, 'Opfer der Bomben und der Vergeltung', 62.

17 Hannes Heer, geciteerd in: Bas von Benda-Beckmann, *A German catastrophe*, 291.

Ernst Nolte in de *Historikerstreit* van de jaren tachtig, waarin hij ervan beschuldigd werd de Holocaust te 'rationaliseren'.¹⁸ Aan de andere kant is het interessant om de houding van met name prozaschrijvers (*Schriftsteller*) als Martin Walser en Cora Stephan ten opzichte van Friedrichs onconventionele en emotionele stijl te bekijken. In tegenstelling tot historici zien zij die stijlform juist als misschien wel de enige passende manier om de bombardementen te beschrijven.¹⁹ Stephan beschreef *Der Brand* bijvoorbeeld wat lyrisch als 'eine Hymne, eine große Erzählung, ein Totengesang auf die verlorene Vergangenheit'.²⁰

Tactiek en moraal

Friedrich sneed in zijn these tevens de 'morele intenties' van de bombardementen aan. Het gebeurt vaker in het oorlogsdiscours dat niet alleen (mis-) daden, maar vooral ook *intenties* met een waardeoordeel worden verbonden. 'War is an evil and is recognized as such, but there are lesser and greater evils,' aldus historicus Charles Maier.²¹ Daarbij geldt een algemene overeenkomst dat dit 'oorlogskwaad' tot een minimum beperkt moet blijven. In de luchtoorlog wordt gedifferentieerd tussen *strategic bombing* en *area bombing*, of in het Duitse *Flächenbombardierung*. Bij de strategische variant zijn militaire en logistieke bases, zoals wapenfabrieken en infrastructuur, de belangrijkste doelwitten. Deze vorm is moreel makkelijker te verantwoorden dan *area bombing*, waarbij gebieden met relatief hoge concentraties burgerbevolking worden gebombardeerd. Die bombardementen zouden in de eerste plaats zijn bedoeld om 'de geest van de civiele samenleving te breken'.²² Maier legt uit dat dit onderscheid, dat in bredere zin omschreven wordt als 'combatant – civilian', al voorkwam in de oudheid.²³ Het dient ervoor om de moraliteit van oorlogsdaden te beoordelen, naar mate van de intentionele en toegebrachte schade aan de onschuldige en kwetsbare burgerbevolking.

Het is belangrijk te vermelden dat een dergelijke tweedeling problema-



18 Richard Crownshaw, *The afterlife of Holocaust memory in contemporary literature and culture* (Londen, 2010), 84.

19 Martin Walser, 'Bombenkrieg als Epos', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 127-130, 127; Cora Stephan, 'Wie man eine Stadt anzündet', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 95-102, 98.

20 Stephan, 'Wie man eine Stadt anzündet', 98.

21 Charles S. Maier, 'Targeting the city: debates and silences about the aerial bombing of World War II', *International Review of the Red Cross* (2005), 420-444, 430.

22 Volker Ullrich, 'Weltuntergang kann nicht schlimmer sein', in: Lothar Kettenacker (red.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg* (Berlijn, 2003), 110-115, 112.

23 Maier, 'Targeting the city', 431-432

tisch is in het discours van de Tweede Wereldoorlog. In Duitsland gold het idee van de *Totalkrieg*, een oorlog waarbij het hele land, inclusief alle inwoners, de oorlog zelf als belangrijkste prioriteit had. De gehele bevolking werd integraal ingezet om de oorlog te dienen. In dit concept van oorlog voeren had iedere burger dus ‘oorlogspotentieel’, iets dat hen allemaal tot een nuttig doelwit maakte voor de vijand.²⁴ Hoewel de historische realiteit dus complex is, blijft de onderscheiding tussen de twee ‘typen’ van bombarderen een belangrijke factor in de debatten. Met name Dresden geldt nu nog steeds als het ultieme tragische voorbeeld van *Flächenbombardierung*, oftewel het onschuldige slachtoffer van zinloze en wrede verwoesting.

Friedrich wees erop dat de meeste bombardementen op Duitse steden zonder meer als *Flächenbombardierung* gezien moesten worden:

‘Eine Bomberflotte, die bis zu eine Million Stabbrandtbomben abregnet, hat von vornherein kein Ziel im Auge, erst recht kein militärisches Ziel, sondern einen Raum. [...] Fabrik und Bahnhof, Arbeiter und Arbeiterkind, Hitler-Gegner im Gefängnis und Arbeitssklave – sie alle verbrennen in gleicher Weise.’²⁵

Terwijl de Duitse Luftwaffe gezien kon worden als een ‘tactische’ strijdkracht die het ondersteunen van troepen op de grond als voornaamste taak had, was de RAF er volgens Friedrich op uit om de oorlog te winnen door bewust Duitse steden weg te vagen.²⁶ Wehler schaarde zich hierbij in het kamp van Friedrich. Met name het ‘Dresden Inferno’ is volgens hem (en overigens veel andere Duitsers) onmogelijk strategisch te verantwoorden.²⁷

Voortbordurend op het morele vraagstuk vroeg men zich bovendien af waarom de bombardementen eigenlijk gericht waren op dichtbevolkte steden. Hadden de Britten geen alternatieven? Waarom was Auschwitz zelf eigenlijk niet gebombardeerd?²⁸ In september 1944 waren een paar SS-barakken in Auschwitz-Birkenau door Britse bommen geraakt, maar wrang genoeg slechts



24 Patrick Dassen, ‘Bommen op Duitsland in de “totale oorlog”. De historische achtergrond en het debat’, in: P. Dassen, T. Nijhuis en K. Thijs (red.), *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe?* (Amsterdam, 2007) 107-148, 114-115. De term *Totalkrieg* werd groot gemaakt door Joseph Goebbels, vlak na de slag om Stalingrad, en betekende dat oorlogvoering de belangrijkste prioriteit op dat moment was, waarbij de *gehele* bevolking van Duitsland daarbij als een essentieel middel zou moeten optreden.

25 Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945* (München, 2002), 32.

26 Von Benda-Beckmann, *A German catastrophe*, 280.

27 Stephan Burgdorff en Christian Habbe, “‘Vergleichen - nicht moralisieren.’ Hans Ulrich Wehler über die Bombenkriegsdebatte”, in: Stephan Burgdorff en Christian Habbe (red.), *Als Feuer vom Himmel fiel. Der Bombenkrieg in Deutschland*, (München, 2003), 43.

28 Boog, ‘Ein Kolossalgemälde des Schreckens’, 137.

door toeval.²⁹ 'Bombing the railways was all that had to be done', zou de Israelische premier Benjamin Netanyahu tijdens zijn bezoek aan het concentratiekamp hebben laten ontvallen.³⁰ Friedrich bleef in *Der Brand* opvallend stil over deze kwestie. Boog vond dat onvolledig en onacceptabel: 'für die Nichtbombardierung Auschwitz gibt Friedrich keine Gründe an, obwohl es viele militärische, taktische und technische Gründe dafür gab, die bei diesem Emotionsgeladenen Thema genannt werden sollten.'³¹

Duits slachtofferschap versus Duitse schuld: een taboethese

Het is geen toeval dat *Luftkrieg und Literatur* en *Der Brand* rond dezelfde periode verschenen als andere publicaties rondom het thema Duits slachtofferschap. Zo behandelde Antony Beevor in *Berlin: The Downfall 1945* (2002) de massavernietigingen van Duitse vrouwen door geallieerde soldaten vlak na de bevrijding. In hetzelfde jaar verscheen de novelle *Im Krebsgang* van Günther Grass over het door sovjetonderzeeërs getorpedeerde schip *Wilhelm Gustloff*, dat volgeladen was met Duitse vluchtelingen. Grass (die overigens niet veel later toegaf lid te zijn geweest van de Waffen-SS) observeerde een continue terughoudendheid, weersin zelfs, als het ging om het gedenken van Duitse oorlogsslachtoffers: '[...] die Zerstörung deutscher Städte, der Tod hunderttausender Zivilisten durch Flächenbombardierung und die Vertreibung, das Flüchtlingselend von zwölf Millionen Ostdeutschen waren nur Thema im Hintergrund.'³²

Grass was niet de enige die er zo over dacht. Sebald claimde in *Luftkrieg und Literatur* al dat direct na de oorlog een taboe was ontstaan over Duits oorlogsleed, die niet alleen in de literatuur voorkwam, maar de hele Duitse maatschappij doorspekte.

'Der wahre Zustand der materiellen und moralischen Vernichtung, in welchem das ganze Land sich befand, durfte aufgrund einer stillschweigend eingegangenen und für alle gleichermaßen gültigen Vereinbarung nicht beschrieben werden. Die finstersten Aspekte des von der weitaus überwiegenden Mehrheit der deutschen Bevölkerung miterlebten Schlußakts der Zerstörung blieben so ein schandbares, mit einer Art Tabubehaftetes Familiengeheimnis, das man vielleicht nicht einmal sich selber



29 Hans-Michael Kloth, 'Was für eine Idee! Konnten oder wollten die Alliierten Auschwitz nicht bombardieren?', in: Stephan Burgdorff and Christian Habbe (red.), *Als Feuer vom Himmel fiel. Der Bombenkrieg in Deutschland* (München, 2003), 89.

30 Ibidem.

31 Boog, 'Ein Kolossalgemälde des Schreckens', 133.

32 Günther Grass, geciteerd in: Aleida Assmann, 'On the (in)compatibility of guilt and suffering in German memory', *German Life and Letters* 59:2 (2006), 187-200, 188.

eingestehen konnte.³³

Sebalds pleidooi voor meer publieke aandacht voor de binnenlandse traumatische ervaringen in de toekomst werd tegemoetgekomen door Friedrichs *Der Brand*.³⁴ Wehler en Blank beargumenteerden eveneens dat de bombardementen op eigen bodem waren vermeden in de Duitse *Zeitgeschichte*. Anderen, onder wie Volker Hage en Volker Ullrich, erkenden dat dit weliswaar opging voor de nationale historiografie, maar benadrukten dat de bombardementen wel een thema waren in de lokale herinneringscultuur en dus niet volledig onbespreekbaar waren.³⁵ Ullrich benoemde in een artikel met de titel 'Ach, wie wir gelitten haben' in *Die Zeit* dat de bombardementen nooit een algeheel taboe waren geweest. Een dergelijke aanname noemt Ullrich een 'abstruse Geschichtslegende'; de herinnering aan Duitse slachtoffers 'sei immer präsent gewesen'.³⁶

Als een reactie op Sebalds these publiceerde Hage in 2008 het werk *Zeugen der Zerstörung – Die Literaten und der Luftkrieg*, waarin hij door middel van interviews demonstreerde dat er juist veel geschreven bronnen over de bombardementen te vinden zijn. Dat waren onder andere brieven en dagboeken, maar ook Duitstalige literatuur. Literatuurhistorica Susanne Vees-Gulani toont onder andere aan dat Duitse schrijvers in werkelijkheid het onderwerp van de bombardementen wel aansneden, maar dat ze daarvoor vaak negatieve kritieken ontvingen en weinig succes hadden bij het grote publiek.³⁷ Vroeg werk over de bombardementen, zoals *Vergeltung* van Gert Ledig (1956) kon rekenen op hevige kritiek en zelfs protest, voordat het geruisloos uit de schappen verdween. Dergelijke geschreven werken haalden ongewenst de emoties en herinneringen naar boven die verbannen zouden zijn uit het collectieve geheugen.³⁸ Dit had bovendien te maken met de angst om de Duitse oorlogsmisdaden zelf onbedoeld impliciet te reduceren.

Eenzelfde vermeend taboe lag op de historiografie. Hoewel historici als Robert Moeller en Bas von Benda-Beckmann recentelijk hebben bewezen dat de bombardementen wel degelijk beschreven werden door historici in zowel West- als Oost-Duitsland, was de algemene tendens ten tijde van *Luftkrieg und Literatur* en *Der Brand* dat de bomaanslagen na de oorlog meteen een taboestatus hadden gekregen. De debatten die volgden zorgden hoe dan ook voor een impuls in het discours over Duits slachtofferschap. Alleen al het idee van een taboe leidde tot de behoefte aan een slachtofferperspectief binnen een verenigd



33 Sebald, *Luftkrieg und Literatur*, 18.

34 Richard Crownshaw, *The Afterlife of Holocaust memory*, 84.

35 Dassen, 'Bommen op Duitsland', 128.

36 Volker Ullrich, 'Ach wie wir gelitten haben', *Die Zeit*, (18 december 2002), 45; Ullrich, 'Weltuntergang kann nicht schlimmer sein', 60.

37 Susanne Vees-Gulani, 'Troubled memories: post-traumatic stress, German writers, and the bombings of World War II', *War, Literature and the Arts* 17 (2005), 175-194, 190.

38 Ibidem, 177.

Duits geschiedverhaal. Het thema van de bombardementen mocht dan wel hebben bestaan binnen de privékringen en in de lokale sfeer, op de agenda van de nationale politieke herinneringscultuur en geschiedschrijving was het volgens Friedrich, Sebald en in mindere mate Wehler nog onvoldoende aan bod gekomen.³⁹

Het grootste probleem met de nieuwe focus op Duits slachtofferschap is de opkomst van revisionisme. Het feit dat Duitsers, de gedoodverfde 'agressoren en daders' binnen het oorlogsdiscours, nu worden voorgesteld als weerloze slachtoffers zorgt immers voor een nieuwe blik op de geschiedenis.⁴⁰ In extreme gevallen wordt dit slachtofferperspectief ingezet om de Duitse oorlogsmisdaden te relativiseren, of zelfs weg te kunnen strepen. Friedrich zelf maakt zich daar niet direct aan schuldig, maar aan bijvoorbeeld de kritiek op zijn terminologie valt te herleiden dat er wel sprake is van impliciete vergelijkingen met concentratiekampen. In algemene termen is er (nog) geen duidelijke consensus over hoe deze notie van Duits lijden tijdens de Tweede Wereldoorlog geïntegreerd moet worden in een verenigd Duitse historiografie. De vraag of daar überhaupt een passend kader voor bestaat is al langer een belangrijk onderwerp in de Duitse geschiedschrijving.⁴¹

Conclusie: het publieke element

De aanname dat de bombardementen op Duitsland een verdrongen trauma opleverde dat niet alleen impact had op de naoorlogse literatuur en historiografie, maar op de Duitse identiteit in het algemeen, heeft voor een hernieuwde focus op Duits slachtofferschap tijdens de Tweede Wereldoorlog gezorgd. Het zegt veel dat Friedrichs *Der Brand* en *Brandstätten* beide bestsellers werden. Het is echter een complexe vraag hoe deze werken in de historiografie geplaatst kunnen worden. Terecht kan gezegd worden dat ze het doel hebben de bombardementen succesvol te integreren in het Duitse collectief geheugen.⁴² Daarbij laat Friedrich het beeld van Duitsers als medeplichtigen van de oorlogsmisdaden van de nazi's achterwege.⁴³ De vraag is of hij daarmee niet voorbij gaat aan zijn doel om het slachtofferperspectief in de Duitse geschiedenis te integreren en in plaats daarvan een eenzijdig 'narrative of loss' creëert.⁴⁴

Door zijn eenzijdige blik ontving Friedrich een storm aan kritiek. De



39 Assmann, 'On the (in)compatibility of guilt and suffering in German memory', 190.

40 Veas-Gulani, 'Troubled memories', 175.

41 Assmann, 'On the (in)compatibility of guilt and suffering in German memory', 196-197.

42 Preußner, 'Regarding and imagining', 142.

43 Jörg Arnold, 'A narrative of loss. Review of Jörg Friedrich. Brandstätten: der Anblick des Bombenkriegs', *H-German H-Net Reviews* (november 2003), <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=8358>, laatst bezocht op 12 oktober 2015.

44 Von Benda Beckmann, *A German catastrophe*, 278.

‘emotionele’ aanpak, de meeslepende retoriek en shockeffecten in *Der Brand* en *Brandstätten* sloegen echter juist aan bij een breed publiek en bereikten al snel de bestsellerstatus. De pretentie dat *Der Brand* een academisch verantwoord werk is ging niet samen met de opvattingen van historici als Boog, Ullrich en Jörg Arnold. Zowel Friedrich de persoon als zijn historische optekening in *Der Brand* werden gezien als academisch onverantwoord. Friedrich zelf heeft echter beweerd niet zozeer geïnteresseerd te zijn in het afschuiven van schuld, maar meer in het ‘optekenen van vergeten feiten’.⁴⁵ Toch wordt de zware en emotionele toon in *Der Brand* gereflecteerd in de publieke sfeer: bijvoorbeeld door de grootschalige herdenkingen van het bombardement op Dresden en het radicale protesteren tegen de ‘onderdrukking’ van het erkennen en herdenken van Duitse slachtoffers. De eerder genoemde neonazi-demonstraties in 2005, maar bijvoorbeeld ook de protesten tegen de Irakoorlog in 2003 zijn daarvan voorbeelden. ‘We know what it’s like to be bombed’ stond daarbij op spandoeken.⁴⁶

Ook in de protesten tegen Irak is zo de morele afkeuring van Duitsers over de bombardementen af te lezen. De kwestie van de strategie achter de luchtaanvallen was een essentieel deel in de discussies die oplaaiden tijdens en na *Der Brand*. Sommigen hebben erop gewezen dat de Tweede Wereldoorlog als een ‘totale oorlog’ geldt, waarbij het concept van de onschuldige burger eigenlijk niet opgaat. De Britse historicus Frederick Taylor benoemt dit kernachtig: ‘from a practical point of view, rules of war are somewhat of a grey area.’⁴⁷ Veel Duitsers zien echter vooral het bombardement op Dresden als een kille, strategisch vrijwel nutteloze oorlogsmisdaad waaruit een intrinsieke haat voor de gehele Duitse cultuur sprak. Het nieuwe slachtofferperspectief dat leven is ingeblazen door *Der Brand* is losgekoppeld van het algemene oorlogsdiscours, waarin Duitsers de onbetwiste dadertol vervullen.

Toch moet gezegd worden dat de nieuwe debatten die verzezen na Sebald en vooral Friedrich niet alleen pijnlijke confrontaties in het publieke domein tot gevolg hadden, zoals de neonazi-demonstraties, maar ook in veel opzichten een nuancerend effect hebben. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de *Historikerstreit* of de Goldhagenthese zijn de debatten over de luchtaanslagen minder fel; er wordt meer gesteggeld over technische zaken als de oorlogsstrategie en de vorm van geschiedschrijving dan over de veel vagere vraag of het doel uitein-



45 ‘New book questions Allied bombing of Germany’, *DW.de*, (18 december 2002), <http://www.dw.de/new-book-questions-allied-bombing-of-germany/a-714780>, laatst bezocht op 12 oktober 2015.

46 Crownshaw, *The Afterlife of Holocaust memory*, 84.

47 Frederick Taylor, ‘Dresden bombing is to be regretted enormously’, interview door Charles Hawley. *Spiegel Online* (11 februari 2005), <http://www.spiegel.de/international/spiegel-interview-dresden-bombing-is-to-be-regretted-enormously-a-341239.html>, laatst bezocht op 12 oktober 2015.

delijk de middelen heeft geheiligd.⁴⁸ Het zegt veel dat de Duitse reacties op *Der Brand* onderling zo uiteenliepen. Inmiddels is het zo dat het veronderstelde 'taboe' op Duits slachtofferschap in dit debat is ingeperkt, hoewel zelfs Wehler, die het voor het grootste deel eens is met Friedrich, expliciet waarschuwt voor een geïsoleerde Duitse 'slachtoffercultus'.⁴⁹ Dit is ook goed terug te zien in de speech van Gauck in februari 2015, waarin hij expliciet de slachtoffers van het Duitse nationaalsocialisme noemt.

'There is nothing intelligent to say about a massacre,' zei Kurt Vonnegut al in 1967 over de verwoesting van Dresden. Hoe dan ook, de publieke debatten over bommen op Duitsland hebben de potentie waargemaakt om een nuttig aandeel te brengen in het Duitse historische bewustzijn in het algemeen en in de *Vergangenheitsbewältigung* van het moeizame oorlogsverleden van Duitsland in het bijzonder.



48 Dassen, 'Bommen op Duitsland', 133.

49 Ibidem, 140.

Iwona Gusç is een onderzoeker verbonden aan het Lichtenberg-Kolleg The Göttingen Institute for Advanced Studies. Zij is gespecialiseerd in de Poolse naoorlogse cultuur en doet onderzoek op het gebied van de Pools-Joodse herinneringscultuur, in Polen als ook binnen bredere Europese context.

Over slachtoffers en daders: Jan T. Gross en het Poolse debat over de Holocaust

“The Holocaust, after all, is a story with far too few heroes and all too many perpetrators and victims.”¹

De pogrom in Jedwabne

Op 22 juni 1941 viel nazi-Duitsland de Sovjet-Unie aan. Het Rode Leger trok zich meteen terug uit de oostelijke gebieden van Polen.² Een dag later, op 23 juni 1941, marcheerden de Duitse troepen het dorp Jedwabne binnen. Speciale *Einsatzgruppen* kregen orders opgelegd om de “ongewenste elementen” onder de lokale bevolking op te sporen en te liquideren. Dit leidde vooral tot massale executies onder communisten en Joden. Anti-Joodse pogroms werden vanaf de eerste dagen van de Duitse bezetting in deze regio gehouden. De meeste executies werden geïnitieerd en uitgevoerd door de soldaten van de *Einsatzgruppen*. Op 27 juni 1941 werden in de synagoge van Białystok, op initiatief van een *Einsatzgruppenkommando*, 1000 tot 2000 Joden levend verbrand. Vergelijkbare acties waarbij Joden massaal werden geëxecuteerd of levend verbrand, vonden in de hele regio plaats. De manier waarop deze *Einsatzgruppen* in de oostelijke provincies van Polen te werk gingen is door Christopher R. Browning in zijn baanbrekende studie *Ordinary Men* nauwkeurig gedocumenteerd.

In de eerste dagen van de Duitse bezetting werd ook in het dorp Jedwabne vrijwel de gehele Joodse bevolking uitgemoord, waarvan het merendeel levend werd verbrand in een schuur. Slechts enkelen wisten te ontsnappen. Onder hen was Szmul Wasersztajn, die na de oorlog, op 5 april 1945, over de pogrom in het dorp een getuigenis aflegde tegenover de Joodse Historische Commissie in Białystok.³ Wasersztajn getuigde echter dat bij de moord op Joden in



1 Christopher R. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1992), 158.

2 Het oosten van Polen was vanaf 17 september 1939 door het Rode Leger bezet, als resultaat van de geheime afspraken tussen Nazi-Duitsland en Sovjet-Unie gemaakt in het kader van het Molotov-Ribbentroppakt.

3 Na de pogrom dook hij samen met zes andere Joden onder in het huis van zijn

Jedwabne niet zozeer de Duitsers maar hun Poolse burenen, niet-Joodse bewoners van hetzelfde dorp, waren betrokken. "Even though the Germans gave the order", getuigde hij, "it was Polish hooligans who took it up and carried it out, using the most horrible methods. After various tortures and humiliations, they burned all the Jews in a barn."⁴ Bovendien noemde Wasersztajn veertien namen van bij de pogrom meest betrokken Poolse burenen. Zijn getuigenis leidde vervolgens ook tot een aantal rechtszaken in 1949, en later ook in 1953. De meeste verdachten werden vrijgesproken. Twee kregen een gevangenisstraf. Begin jaren zestig werd in Jedwabne een monument opgericht. Op de gedenkplaat werd de volgende tekst gegraveerd: "Op deze plek voltrok zich het martelaarschap van de Joodse bevolking. 1600 personen zijn hier op 10 juli 1941 door de Gestapo en de agenten van Hitler levend verbrand."⁵ Al met al werd de misdaad aan de Duitsers toegeschreven.



De oorspronkelijke gedenkplaat in Jedwabne, geplaatst in de jaren 60.

Bijna zestig jaar na de pogrom, in mei 2000, kwam het drama in Jedwabne opnieuw aan de orde. In Polen verscheen een boek waarin gesteld werd dat het de Poolse bevolking was die 1600 Joodse medeburgers uit Jedwabne had uitgemeord, zonder dat de Duitsers daar een wezenlijk rol in hadden gespeeld. Het boek van Jan Tomasz Gross getiteld *Burenen* (*Sąsiedzi*) confronteerde de Polen met een verzwegen stuk geschiedenis en gaf tevens de aanleiding tot het groot-



katholieke burenen, familie Wyrzykowski. Zie Jan T. Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, (Princeton en Oxford, 2001), 104.

4 Verklaring van Szmul Wasersztajn, uit de collectie van het Joods Historisch Instituut in Warschau, geciteerd en vertaald door Gross, *Neighbors*, 18.

5 Geciteerd en vertaald door Jaap Tanja, 'De pogrom van Jedwabne', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, (16 februari 2001).

ste historische debat in Polen sinds de val van het communisme.⁶ In dit artikel zal aan de hand van het Jedwabne-debat worden ingegaan op de ontwikkelingen die de kwestie van Poolse slachtoffers en daders in de historiografie over de Tweede Wereldoorlog in Polen heeft doorgemaakt en de diverse strategieën die historici ontplooid hebben bij het verwerken van de zwarte bladzijden van het Poolse oorlogsverleden.

Verzwegen geschiedenis: Poolse misdaden

In 1946 werkte Szymon Datner, een historicus met een Joodse achtergrond, aan een boek in het Jiddisch over de Jodenvervolging in de regio van Białystok. Zijn boek is nooit uitgegeven, maar zijn aantekeningen over de pogroms in zomer 1941 laten er geen twijfel over bestaan dat Datner toen al wist dat er ook Poolse burgers bij de Jodenvervolging in deze regio betrokken waren.⁷ Twintig jaar later, in 1966, heeft hij dat onderwerp weer opgepakt en schreef een artikel over de pogroms van de zomer van 1941, waaronder die van Jedwabne.⁸ Datner legde de verantwoordelijkheid voor alle pogroms in de regio van Białystok bij de Duitse *Einsatzgruppen* neer, maar hij noteerde wel dat deze vaak door lokale “verraders, fascistten, criminelen en ander uitschot” werden geholpen. Bij het beschrijven van de misdaden gebruikte hij opvallend vaak een passieve vorm, waardoor de daders niet nadrukkelijk in beeld kwamen. Een van deze beschrijvingen besloot hij met een veelzeggende toelichting: “Toch werd het merendeel van de pogroms in de eerste maanden van de bezetting door Duitsers uitgevoerd.”⁹ De oplettende lezer kon in het boek goed verstopte aanwijzingen vinden van Poolse deelname aan de pogroms in 1941; Datner heeft dit echter nooit geëxpliciteerd.¹⁰



6 Jan T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, (Sejny, 2000). Citaten in dit artikel komen voort uit de Engelse versie, eveneens geschreven door Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, (Princeton en Oxford, 2001). Het boek is ook vanuit Engels naar het Nederlands vertaald door Albert Witteveen en Jorien Hakvoort en verscheen onder de titel *Buren. De vernietiging van de Joden in Jedwabne* (Amsterdam, 2002).

7 Zie hierover Anna Bikont, *My z Jedwabnego*, (Wołowiec, 2012), 65-66. Dit boek is zojuist verschenen in de Engelse vertaling door Alissa Valles. Anna Bikont, *The Crime and the Silence. Confronting the Massacre of Jews in Wartime Jedwabne* (London, 2015).

8 Szymon Datner, ‘Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim’, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 60 (1966), 3-29. Zie hierover ook Andrzej Kaczyński, ‘Całopalenie’, *Rzeczpospolita*, (5 mei 2000).

9 Anna Bikont, *My z Jedwabnego*, 67.

10 Datner was zich bewust van de gevoeligheid van dit onderwerp. Zijn artikel uit 1966 werd overigens pas in 1969 gepubliceerd, nadat de golf van antizionisme en antisemitisme van 1968 achter de rug was. Zie Beata Kosmala, ‘Das Bild der Juden nach der

Hij formuleerde zijn analyse van de pogrom voorzichtig en duidelijk in overeenstemming met de officiële communistische historiografie, waarin de daders steevast nazi's, fascistten of Duitsers werden genoemd of in meer twijfelachtige gevallen gewoon als uitschot werden bestempeld. Het Poolse volk werd daarentegen als het grootste slachtoffer van het moordzuchtige naziregime neergezet: zes miljoen Poolse burgers (inclusief meer dan drie miljoen Poolse Joden) waren immers door de nazi's vermoord. Aan dit beeld mocht niet getornd worden. Het documenteren van de nazimisdaden was de voornaamste taak van historici in communistisch Polen. De collaboratie was daarbij een zeer gevoelig onderwerp met als gevolg dat tot voor kort de Poolse collaboratie grotendeels door Poolse historici werd gebagatelliseerd.¹¹ Elke vorm van collaboratie met de Duitsers werd door communisten weliswaar veroordeeld, maar in de officiële herinnering kregen Poolse collaborateurs nooit veel aandacht. En ook al waren zij in het communistische Polen vervolgd, het toenmalige justitieapparaat hield dergelijke zaken liever geheim. Men wilde de publieke opinie niet confronteren met gevallen die het slachtofferbeeld van Polen, tevens een belangrijk aspect van de identiteitsvorming in het communistische Polen, zouden vertroebelen.¹²

Het onderzoek naar het lot van Joden onder de bezetting was eenzijdig. Liever concentreerden historici zich op die aspecten waaruit de kwaadaardigheid van het naziregime bleek of de heldhaftigheid van de Poolse natie bewezen kon worden. Het bestuderen van de Jodenvervolgning paste hier niet in. In de loop van de jaren zestig is weliswaar een aantal publicaties verschenen waarin de getuigenissen van Joodse overlevenden een belangrijke rol speelden,¹³ maar de nadruk lag hier wederom alleen op de positieve aspecten van de relaties tussen Polen en Joden met conclusies die comfortabel waren voor het Poolse zelfbeeld. Het ging dan bijvoorbeeld om de Poolse hulpverlening aan de Joden. Zo werden generaties Polen grootgebracht met het idee dat het Poolse volk grote solidariteit met de vervolgte Joden had getoond door grootschalig



Shoa: "Bewegliche Vorurteile" im polnischen Diskurs', in: Christina von Braun (red.), *Das „bewegliche“ Vorurteil. Aspekte des internationalen Antisemitismus*, (Würzburg, 2004), 153-174.

11 John Connolly, 'Why the Poles collaborated so little – and why that is no reason for national hubris', *Slavic Review*, 64: 4 (2005), 771-781.

12 Zie Aleksium, Natalia, 'Polish Historiography of the Holocaust—Between Silence and Public Debate', *German History* 22:3 (2004).

13 Zie o.a. Szymon Datner, *Las sprawiedliwych. Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce*. (Warschau, 1968); Tatiana Berenstein, Adam, Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939-1945*, (Warschau, 1963); Władysław, Bartoszewski, Zofia, Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939-1945*, (Kraków, 1966). De tweede, uitgebreide editie van dit boek werd in 1969 gepubliceerd.

hulp te verlenen.¹⁴ Tot de jaren tachtig werd dit zelfbeeld in Polen nooit openlijk in twijfel getrokken.

Doorprikken van mythes, rechtzetten van historiografie

Aan het begin van de jaren tachtig werd voor het eerst aan de mythe van de Poolse onschuld getornd. Jan Józef Lipski, een letterkundige en journalist, schreef in 1981 in een essay, gepubliceerd door de ondergrondse uitgeverij, dat het tijd werd om ook de zwarte bladzijden van de Poolse geschiedenis te verwerken. De Poolse onverschilligheid ten opzichte van de Joodse burgers en antisemitisme – voor, tijdens en na de oorlog – zat hem het meest dwars.¹⁵

Dit thema werd zes jaar later opgepikt door een andere letterkundige. Jan Błoński schreef voor het liberaal-katholieke weekblad *Tygodnik Powszechny* een inmiddels klassiek geworden essay getiteld 'Arme Polen kijken naar het getto'.¹⁶ Hierin riep hij de vraag op of Polen inderdaad voldoende hebben gedaan om hun Joodse burens te helpen. Gezien het feit dat Polen, net als veel andere Europese naties, grotendeels als passieve omstanders naar de Joodse tragedie hebben gekeken, berust op Polen, aldus Błoński, een zekere mate van medeplichtigheid en schuld. Tegelijkertijd stelde hij dat men hoe dan ook blij mocht zijn dat op de over het algemeen beperkte sympathie voor de Joden onder Polen, en de vaak zeer vijandige houding, niet nog ernstiger daden waren gevolgd. Ook werden door Błoński de naoorlogse gewelduitbarstingen ten opzichte van Joden gemereerd, waaronder de pogrom in Kielce in 1946 – een gebeurtenis die ook decennialang liever niet nader werd onderzocht.¹⁷ Dit was de eerste keer dat de publieke opinie in Polen via de officiële pers met de kwestie van het Poolse antisemitisme en met kritiek op de Poolse houding ten aanzien van de Joden tijdens de bezetting werd geconfronteerd. Hiervoor was de kwestie van het Pools antisemitisme in het buitenland al breed besproken naar aanleiding van de screening van Claude Lanzmann's *Shoah* in 1985. De Poolse communistische regering protesteerde na de première van *Shoah* tegen de manier waarop Polen



14 Zie hierover Havi Dreifuss, *Changing perspectives on Polish-Jewish relations during the Holocaust*, Yad Vashem – The International Institute of Holocaust research, Center for Research on the Holocaust in Poland, (Jerusalem, 2012), 14-16.

15 Jan Józef Lipski, *Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy*, (Warschau, 1981).

16 Jan Błoński, 'Biedni Polacy patrzą na getto', *Tygodnik Powszechny*, (11 januari 1987). De titel refereert aan het gedicht van Czesław Miłosz 'Arme Christen kijkt naar het getto' uit 1943. Over het debat dat Błoński's tekst heeft geprovoceerd zie Antony Polonsky (red.), *"My Brother's Keeper?" Recent Polish Debates on the Holocaust*, (London, 1990).

17 In 2006 verscheen Gross' boek over de naoorlogse pogroms in o.a. Kielce: *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*, (Princeton, 2006). Dit boek is pas in 2008 in het Pools verschenen: *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, (Kraków, 2008).

in deze film als antisemieten werden neergezet.¹⁸ Błoński's conclusies oogsten, net als *Shoah* veel kritiek, maar zijn essay werd breed gelezen en maakte de weg vrij voor latere publicaties waaronder die van Jan Tomasz Gross.

Jan T. Gross, geboren in Warschau in 1947, woont en werkt sinds 1969 in de Verenigde Staten. Hij behoort tot de Polen met een Joodse achtergrond¹⁹ die het communistische Polen verlieten na de politiek gemotiveerde golf van antisemitisme in 1968. Hij promoveerde in 1975 in de sociologie, op het onderzoek naar de Poolse Ondergrondse Staat tijdens de Tweede Wereldoorlog. Poolse historici waren goed bekend met zijn werk. Bij een breder publiek in Polen is zijn naam pas na de publicatie van *Buren* bekend geworden.

Eerder dan zijn Poolse vakgenoten nam Gross kennis van de Westerse literatuur over de Holocaust. Vanaf eind jaren zeventig begon hij een kritische houding te ontwikkelen ten aanzien van de Poolse historiografie en de manier waarop er over Pools-Joodse relaties en de Holocaust werd bericht. Hij werkte in de Verenigde Staten en publiceerde aanvankelijk niet in Polen. Toch nam hij deel aan de discussies over het Pools-Joodse verleden in de tijdschriften van de Poolse emigratiecirkels. Vanaf eind jaren zeventig werd dit onderwerp breed bediscussieerd in Poolse emigratietijdschriften, onder andere naar aanleiding van de vertoning van de serie *Holocaust* in de Verenigde Staten en West-Europa. De Amerikaanse serie werd hevig bekritiseerd door Polen. Onvrede was er onder hen vooral over de aankleding van soldaten in Poolse uniformen die samenwerkten met de nazi's. De discussies in het Westen over Pools antisemitisme werden door Polen vaak als het gelijk trekken van hen met de nazi's opgevat, hetgeen vurige discussies provoceerde en door Poolse publicisten in Polen en in het buitenland vooral als teken van anti-Poolse sentiment werd opgevat.

Al in zijn dissertatie gewijd aan de Poolse Ondergrondse Staat plaatste Gross kritische kanttekeningen bij het heersende beeld van de relaties tussen Polen en Joden in de Poolse historiografie. Volgens hem was het beeld van de relaties sterk verdraaid, vooral vanwege de eenzijdige nadruk op de hulpverlening van Polen aan Joden en het gebrek aan aandacht voor de negatieve verschijnselen.²⁰ Hij raakte er meer en meer van overtuigd dat, gezien het feit dat de Polen directe getuigen waren van de Holocaust, dit thema centraal zou moeten staan in de Poolse historiografie van de Tweede Wereldoorlog. Bovendien lag er nog veel niet onderzocht materiaal in de Poolse archieven over de Jodenvervolging in Polen, aldus Gross.²¹ Het ontrafelen van de waarheid, hoe



18 Zie Polonsky (red.), *"My Brother's Keeper?"*, 13.

19 Zijn vader is Joods, zijn moeder is Pools.

20 Jan T. Gross, *Polish society under German occupation: The Generalgouvernement, 1939-1944*. (Princeton, 1979).

21 Jan T. Gross, 'Ten jest z ojczyzny mojej', *Aneks. Kwartalnik polityczny*, 41-42 (Londen, 1986); Jan T. Gross, 'A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists', in: István Deák, Jan T. Gross, Tony

pijnlijk en onprettig ook, zag hij als de belangrijkste taak van geschiedschrijving. Zijn onderzoek naar de pogrom in Jedwabne vloeide voort uit deze stellingname.

In de jaren negentig was een aantal bronnen voor Gross aanleiding om de rol van Polen in de pogroms uit 1941 nader te onderzoeken, als het ware tegen de geaccepteerde waarheid in. Tijdens archiefonderzoek in het Joods Historisch Instituut te Warschau kwam hij op een gegeven moment ook Wasersztajns verklaring tegen. Aanvankelijk overheerste de twijfel, aldus de auteur van *Buren*. Gross wilde de getuigenis niet te letterlijk nemen en het zou ongeveer vier jaar duren voordat hij de betekenis van Wasersztajns verklaring volledig kon vatten.²² Gross verkende de pogrom van Jedwabne aan de hand van juridische verslagen die na de val van de Muur eindelijk toegankelijk werden voor onderzoekers. Later kon hij gebruik maken van een aantal interviews met de bewoners van Jedwabne die Agnieszka Arnold in 1998 afnam voor haar documentaire over de Poolse Joodse betrekkingen tijdens de bezetting in de regio van Białystok.²³ Arnold interviewde onder andere de dochter van de man in wiens schuur Joden uit Jedwabne waren verbrand. Het was dit interview dat Gross duidelijk maakte dat Wasersztajns verklaring hierover geen verzinsel, noch overdrijving was.²⁴ Hij zag opeens dat de Polen niet alleen slachtoffers of passieve en/of onverschillige omstanders waren (zoals Błoński en Lipski suggereerden), maar ook daders die uit eigen initiatief of in samenwerking met de Duitsers hun Joodse burens hadden vermoord.

Gross' reconstructie van de pogrom in Jedwabne liet er geen twijfels over bestaan dat het de Poolse burens waren geweest die hun Joodse medeburgers hadden gedood. Op 10 juli 1941 werden alle Joodse inwoners op orders van de burgemeester op het dorpsplein bijeengedreven. Ze werden vernederd, gemarteld, sommigen werden ter plekke vermoord. De meerderheid werd echter in de richting van een grote schuur gejaagd, daar opgesloten en levend verbrand. De moord vond plaats onder het toeziend oog van de nazi's, maar volgens Gross toonden de Polen veel eigen initiatief. Deze reconstructie stond haaks op het Poolse zelfbeeld zoals hierboven geschetst. Het boek van Gross bevatte gedetailleerde, schokkende beschrijvingen van het martelen, het moorden en het zelfs levend begraven van mensen. Achter deze marteldaden stonden concrete mensen, niet-Joodse bewoners van Jedwabne, die door Wasersztajn in zijn getuigenis soms zelfs bij naam genoemd waren. Ook maakte Gross in zijn boek de namen van de slachtoffers bekend. *Buren* sloot af met een reeks foto's uit de



Judt, (red.), *The Politics of Retribution in Europe*, (Princeton, 2000), 74-130.

22 Gross, *Neighbors*, 21.

23 De documentaire getiteld *Sąsiedzi (Neighbors)* werd pas in april 2001 door de Poolse publieke zender uitgezonden. Zie Tadeusz Sobolewski, 'Sąsiedzi Agnieszki Arnold. Każdy ma swoje Jedwabne', *Gazeta Wyborcza*, (2 april 2001).

24 Gross, *Neighbors*, 22.

vooorlogse familiealbums waarop de vermoordde Joden van Jedwabne afgebeeld staan. Dit was bijzonder confronterend, want men was in Polen vooral gewend om slachtoffers als een collectiviteit, een anonieme massa, zonder gezichten of namen, te herinneren. Szmul Wasersztajn had de daders een naam gegeven, Gross gaf de slachtoffers een gezicht.²⁵

Buren: het debat over de Holocaust in Polen²⁶

Gedurende de eerste maanden na de publicatie van *Buren* bleef de discussie uit, maar dat bleek de spreekwoordelijke stilte voor de storm. In de herfst van 2000 barstte het nationaal debat in alle hevigheid los. Het debat werd het meest intensief in de pers gevoerd. Twee jaar lang verschenen talloze teksten, opiniestukken, artikelen en interviews met experts naar aanleiding van het boek in Poolse kranten en tijdschriften. Ook op radio en televisie werd opvallend veel aandacht besteed aan Gross' boek. Nooit eerder genoten discussies over de Jodenvervolgung in Polen zo'n brede belangstelling. Dit was een controversieel thema, het dwong tot het stellen van kritische vragen over het Poolse zelfbeeld, waar niet iedereen blij mee was. Toch, zoals Gross in retrospectief benadrukte, liet de discussie niemand koud. En dit was ook zijn intentie geweest: Gross wilde de Poolse samenleving op de hoogte stellen van wat er in Jedwabne eigenlijk was gebeurd, hij wilde het zwijgen doorbreken, hij wilde het Poolse geweten wakker schudden, hij wilde choqueren.²⁷

Gross' these dat Joden van Jedwabne niet door Duitsers, maar door de eigen Poolse burenen waren vermoord, tastte het Poolse zelfbeeld over een onbesmet oorlogsverleden aan en riep om die reden veel weerstand op. Dit verklaart waarom de vraag naar de mate van de verantwoordelijkheid van Polen telkens terugkeerde. Hoe groot was de groep van Poolse daders eigenlijk? Waren zij misschien door de Duitsers gedwongen of aangespoord? Hoe groot was de groep omgebrachte Joden? Hoe representatief was de moord in Jedwabne voor de Pools-Joodse verhoudingen tijdens de oorlog in het algemeen? Kan men aan de hand van het geval in Jedwabne over een Poolse collectieve schuld spre-



25 Op de confronterende werking van de foto's in *Buren* wees Tomasz Szarota, 'Poza zbiorowym oskarżaniem i narodową apologią. Jedwabne bez stereotypów', *Tygodnik Powszechny*, (28 april 2002).

26 Over het Jedwabne-debat is inmiddels een aantal studies verschenen. Ook werden de reacties die het boek heeft geprovoceerd in een aantal bloemlezingen gebundeld. Vermeldenswaardig zijn hier vooral: Antony Polonsky en Joanna B. Michlic, *The neighbors respond: The controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. (Princeton, 2004); Jacek, Borkowicz, Israel Gutman en William Brand (red.). *Thou shalt not kill: Poles on Jedwabne* (Warschau, 2001).

27 Dit benadrukte Jan T. Gross ook tijdens zijn presentatie in Amsterdam op het NIOD, 18 september 2014.

ken? Al deze vragen, die maandenlang na de publicatie van *Buren* in de Poolse samenleving resoneerden, drukten ongeloof uit en een weerstand om de waarheid te accepteren. Achter het debat lag een zoektocht naar eventueel verzachtende omstandigheden die enerzijds de gruwelijkheid van de massamoord zouden verklaren en anderzijds de Poolse medeplichtigheid nivelleren.

Niet alleen publicisten en historici namen deel aan het debat, ook politici en kerkleiders lieten van zich horen. De vertegenwoordigers van de Poolse katholieke kerk trokken Gross' bevindingen aanvankelijk *grosso modo* in twijfel, maar in mei 2001 wijdden de Poolse bisschoppen een gezamenlijk gebed aan de slachtoffers van de pogrom. Zij noemden hierbij expliciet dat er zich onder de daders katholieke Polen hadden bevonden.

De Poolse president Aleksander Kwaśniewski nam de beslissing om ongeveer een jaar na de publicatie van Gross' boek, tijdens de officiële herdenking in Jedwabne, zijn excuses uit te spreken namens het Poolse volk. Op 7 juli 2001, zestig jaar na de pogrom, zei de Poolse president: "Voor deze misdaad behoren we [Polen] de schaduwen van de doden, hun familie en elke getroffene te smeken om vergiffenis. Daarom bied ik vandaag als mens, als burger en president van de Poolse republiek excuses aan."²⁸ Tijdens de herdenkingsplechtigheid werd ook een nieuw monument onthuld. Opnieuw riep de tekst op het monument vragen op, want terwijl decennialang op het oude monument de Duitsers als daders hadden gefigureerd, werd na de correctie geen enkele vermelding meer gemaakt van de identiteit van de daders. Nu stond er in de passieve vorm: "Ter herinnering aan de Joden van Jedwabne en de regio, mannen, vrouwen en kinderen die deze aarde bewoonden en werden vermoord en levend verbrand op deze plaats, op 10 juli 1941."²⁹



Nieuw monument in Jedwabne met een nieuwe inscriptie, geplaatst in 2001.



28 Geciteerd en vertaald door Ekke Overbeek, 'Zeg de wereld dat Polen om vergiffenis vraagt', *Trouw*, (11 juli 2001).

29 Deze tekst was de reden voor een aantal internationale Joodse organisaties om de herdenking in juli 2001 te boycotten. 'Boycot van herdenking in Jedwabne', *NRC Handelsblad*, (10 juli 2001).

Een ander resultaat van Gross' publicatie was het grootschalig onderzoek dat door het IPN, het Poolse Instituut voor Nationale Herinnering, in augustus 2000 werd geïnitieerd, in opdracht van de Poolse regering. De hoofdvragen van de onderzoekers hadden betrekking op de aard van de Poolse betrokkenheid bij de pogrom; op het aantal slachtoffers, op het aantal betrokken Poolse daders en natuurlijk ook op het aandeel van de Duitsers bij het uitvoeren of inspireren van deze en soortgelijke misdaden in de regio van Białystok in de zomer van 1941. In 2002 kwam hieruit een grote publicatie voort met zowel wetenschappelijke artikelen als ook bronteksten (waaronder vooral akten en getuigenissen). Aan de totstandkoming van deze publicatie werkten meer dan 30 specialisten mee, vooral historici en juristen.³⁰ Eén van de conclusies luidde dat Polen in de regio Białystok bij meerdere pogroms op hun Joodse burens betrokken waren geweest. Er werd ook vastgesteld dat zij dat soms uit eigen initiatief deden, maar meestal op bevel of aangespoord door de Duitse soldaten. Gross' hoofdthese over de Poolse betrokkenheid bij de pogrom in Jedwabne werd hiermee bevestigd.

Jedwabne en de Poolse geschiedschrijving

Burens heeft het Poolse herinneringslandschap grondig door elkaar geschud. Het provoceerde tot vragen die Poolse historici tot dan toe niet graag stelden of gedurfd hadden te stellen. Zo confronteerde het boek Poolse historici met het feit dat zij tot dan toe voor allerlei aspecten van de Pools-Joodse – maar ook voor Pools-Duitse – verhoudingen hun ogen hadden dichtgeknepen. Diverse historici voelden zich daarom min of meer verplicht om te reageren. Sommigen werden door journalisten ter verantwoording geroepen.

Naast vragen over de Poolse rol bij de moord in Jedwabne, werden ook vrij snel vragen gesteld over het decennialange zwijgen. Waarom kwamen de details over deze massamoord pas nu naar buiten? Andrzej Kaczyński, een journalist die als eerste dit thema oppakte, vroeg zich meteen af, waarom de door Gross' onderzochte pogrom nooit eerder door Poolse historici was geregistreerd en bestudeerd ondanks het feit dat men, zoals hij vaststelde, bekend was met de getuigenissen van onder anderen Szmul Wasersztajn? Waarom heeft de Poolse historiografie een in het buitenland werkende historicus nodig om met de neus op de feiten te worden gedrukt? Kaczyński interviewde hierover Adam Dobroński, een historicus uit de regio Białystok. Dobroński stelde dat het zwijgen van de Poolse historici te maken had met de politieke censuur tijdens het communisme, maar benadrukte dat dit niet de enige reden was. Volgens hem had het midden van de Joodse geschiedenis door onderzoekers ook te maken met de weerzin die hij onder zijn vakgenoten bespeurde om gevoelige onderwerpen zoals het Pools antisemitisme en oorlogsmisdaden onder de Poolse bevolking aan te roeren. Hij verwees tevens naar schaamtegevoel als een cruciaal aspect van het verzwijgen van deze zwarte pagina's uit het Poolse verleden,



30 Paweł Machcewicz, Krzysztof Persak, (eds.) *Wokół Jedwabnego* (Warschau, 2002).

ook onder historici.³¹

In de commentaren van de historici die op het boek van Gross reageerden, waren die emoties goed waarneembaar. Vooral de reacties van Gross' belangrijkste opposanten – Tomasz Strzembosz en Tomasz Szarota – kenmerkten zich door een defensieve houding. Beide historici verrichtten onderzoek naar soortgelijke thema's en zij voelden zich direct aangevallen. Ten eerste was de nieuwe kennis voor hen vaak moeilijk te accepteren, want het doorboorde de oude, diepgeworteld mythe van de Poolse onschuld en confronteerde hen met het bovengenoemde schaamtegevoel. Ten tweede voelden zij dat hun expertise werd ondergraven: de vragen die Gross stelde hadden zij kennelijk nooit willen of durven stellen.

Tomasz Strzembosz, een Poolse historicus die zelf veel onderzoek verrichtte naar het oorlogsverleden in de regio van Białystok, bekritiseerde het boek van Gross het meest heftig. Hij voelde zich door Gross' publicatie direct aangevallen: hij had dezelfde documenten als Gross al eerder bestudeerd en toch had hij de feiten anders geïnterpreteerd en had hij nimmer over de Poolse deelname aan de pogrom geschreven. Strzembosz argumenteerde dat Gross in zijn boek te weinig over de context van de massamoord in Jedwabne had geschreven, waardoor de meer duurzame spanningen tussen Polen en Joden onderbelicht bleven. Volgens hem was de massamoord en de Poolse deelname erin beter verklaarbaar als men de 'verzwegen' Joodse collaboratie met de communistische bezetter in aanmerking nam. Door de Sovjetbezetter tijdens de oorlog te steunen hadden Joden, volgens Strzembosz, hun eigen doodvonnis getekend. Strzembosz verzette zich tegen de volgens hem eenzijdige beschrijving van de misdaden van Polen, doordat de Joodse misdaden tijdens de Sovjetbezetting van de regio onvermeld bleven.³² In zijn argumenten klonk dus ook het in Polen nog steeds zeer populaire antisemitische stereotype van Judeocommunisme door want zoals bleek uit o.a. onderzoek van Gross, collaboratie met de Sovjetbezetter was in deze regio zeker geen specifiek Joods fenomeen.³³

Szarota die zelf veel onderzoek deed naar anti-Joodse gewelduitbarstingen in Europa, vond dat Gross' vooral veel te snel conclusies trok over de gang van zaken in Jedwabne. Hij gaf toe dat hij geschokt was door de feiten die Gross



31 Andrzej Kaczyński, 'Całopalenie', *Rzeczpospolita*, (5 mei 2000).

32 Tomasz Strzembosz, 'Przemilczana kolaboracja', *Rzeczpospolita*, (27 januari 2001). Ook reageerde Strzembosz tijdens een discussie door de redactie van dezelfde krant. Zie: 'Jedwabne: okrągły stół w Rzeczpospolitej', *Rzeczpospolita*, (16 februari 2001).

33 Jan T. Gross, 'The Jewish Community in the Soviet-Annexed Territories on the Eve of the Holocaust', in: Dobroszycki, Lucjan. 1993. *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied territories of the USSR, 1941-1945*. (New York, 1993), 155-172. Zie ook Joanna Michlic, 'The Soviet Occupation of Poland, 1939-41, and the Stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew', *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 13:3 (2007), 135-176

aan het licht had gebracht. Hij begreep dat Gross' boek vooral bedoeld was om de stilte over de zwarte bladzijden van het Pools verleden door te breken – en hier zag hij de verdienstelijke rol van Gross. Szarota was ervan overtuigd dat door deze publicatie het Poolse zelfbeeld van een onschuldig slachtoffer omvergeworpen was. Vóór de verschijning van Gross' boek, stelde hij, wisten Polen niet dat zij ook daders waren. Ondanks het feit dat hij sceptisch was over de betrouwbaarheid van Wasersztajns' verklaring en terwijl hij Gross' bronnengebruik als gebrekkig typeerde, meende Szarota dat na de publicatie van *Buren* Poolse historici gedwongen werden ook de archieven zoals die van het Joods Historisch Instituut verder door te speuren. Hij vond Gross' boek als een historisch onderzoek onder de maat, maar wel voldoende om het Poolse geweten wakker te schudden.³⁴ Ook door anderen werd Gross het tendentieuze bronnengebruik verweten, maar ook de te emotionele, niet wetenschappelijke stijl en generaliserende en boude uitspraken zonder uitputtende archiefonderzoek.

Gross besloot zijn boek met een pleidooi voor een nieuwe historiografie. De Poolse geschiedenis moest noodgedwongen herschreven worden, want de manier waarop de Pools-Joodse betrekkingen door Poolse historici waren behandeld en de marginale plek die de Holocaust erin kreeg, was gebaseerd op foute aannames, op leugens en mythes, die nu allemaal door de onthulling van de gebeurtenissen in Jedwabne ontmaskerd waren. Dit streven betitelde Szarota als megalomaan, wel stemde hij in met Gross' rol als taboebreker.

Decennialang waren het letterkundigen, schrijvers en dichters die de Pools-Joodse verhoudingen en de Holocaust in hun werk als een onderdeel van de Poolse cultuur behandelen. Zij hebben op dit terrein altijd meer gedurfd dan historici die vastzaten aan de conventionele denkbelden doordat zij vaker met subjectieve bronnen zoals egodocumenten en (semi-)literaire teksten aan de slag gingen. De nalatigheid van historici om pijnlijke en controversiële onderwerpen te bestuderen is gedeeltelijk te verklaren door het feit dat zij met name tijdens het communisme aan strakkere censurbeperkingen moesten voldoen. De historici waren altijd tot op zekere hoogte vrij om hun studieonderwerp te kiezen, maar vermeden thema's die problematisch waren en die hen mogelijk in de problemen zouden brengen. En dat vermijden werd in de loop der tijd, zoals Jerzy Jedlicki benadrukte, een gewoonte.³⁵

De confrontatie met de gruwelen uit het Poolse verleden werd ook bemoeilijkt door de rol die in Polen traditioneel aan historici wordt toegedicht.³⁶ Histo-



34 Szarota zei dat in een interview met de journalist Jacek Żakowski, 'Historyk prof. Szarota o zbrodni w Jedwabnem', *Gazeta Wyborcza*, (18 november 2000).

35 Jerzy Jedlicki, 'Wiedza jako źródło cierpień', *Tygodnik Powszechny*, (22 augustus 2004).

36 Vergelijk de argumenten en kritiek op de Poolse historiografie in Joanna Tokarska-Bakir, 'Poland as sick man of Europe. Jedwabne, "post-memory" and historians', *Eurozine* (30 mei 2003), <http://www.eurozine.com/pdf/2003-05-30-tokarska-en.pdf>.

rici hadden in Polen een belangrijke positie in het bepalen van de toekomst van het land door het nationaal zelfbeeld te helpen construeren en te bewaren. Er rustte een didactische rol op hen. Dat creëerde een spanning tussen het vertellen van de waarheid en retoriek in de Poolse historiografie. Van die spanning heeft Szarota een mooie beschrijving gegeven. “Als historicus,” schreef hij, “moet ik naar waarheid gaan zoeken. Toch er is een verschil tussen het onderzoek naar het verleden en de manier waarop het resultaat aan de samenleving wordt overdragen, conform de nationale conventies. De nationale geschiedschrijving moet natuurlijk ook over de fouten vertellen, maar de fouten mogen niet de successen verduisteren. Wij mogen niet naar Polen alleen door het prisma van pogroms in Kielce of Jedwabne kijken.”³⁷ Deze normatieve wijze van geschiedschrijving is diep geworteld in de Poolse traditie en was vooral belangrijk ten tijde van crises (zoals tijdens de Poolse delingen, de bezettingsjaren en het communistische regime). Eeuwenlang was de Poolse historiografie in de dienst van natievorming en daarom sterk gevoed door allerlei mythes; in het communistische tijdperk was op dit concept van de historiografie verder voortgebouwd.

Gross' boek brak met deze sterk in de nationale traditie gewortelde aanpak. Zijn boek heeft de Poolse maatschappij geprovoceerd zowel tot het herzien van de mythes over eigen verleden als ook tot het herzien van de rol van de historici en de vorm van de historiografie. Dit is hem gelukt omdat hij een buitenstaander was; en omdat hijzelf als een Poolse academicus werkend in het buitenland met deze Poolse mythes en traditionele geschiedschrijving worstelde. Juist daarom stelde Gross in *Buren* nadrukkelijk dat de rol van historicus niet besloten ligt in het verdedigen van de goede naam van zijn vaderland, maar in het ontrafelen van de waarheid en het begrijpen van sociale, historische processen.³⁸

Nasleep van *Buren*: van nieuwe historiografie tot nieuw historisch besef

Het is inmiddels vijftien jaar geleden dat het boek van Gross in Polen is verschenen. Dankzij de discussies, publicaties, films, performances en allerlei publieke activiteiten rust er op het spreken over de zwarte bladzijden van de Poolse geschiedenis intussen geen taboe meer. Antisemitisme, Poolse misdaden tegen de Joodse bevolking – voor, tijdens en na de oorlog – roepen nog steeds heftige emoties op, maar meer dan ooit zijn deze pijnlijke onderwerpen deel van het Poolse publieke debat geworden, binnen en buiten de Poolse grenzen.³⁹ Ook is



37 Interview met Tomasz Szarota, ‘Poza zbiorowym oskarżaniem I narodową apologią Jedwabne bez stereotypów’, *Tygodnik Powszechny*, (28 april 2002).

38 *Neighbors*, 168-169

39 Zie ook een discussie die in de Nederlandse media hierover is gevoerd afgelopen jaar: Michal Korzec, ‘In Polen is antisemitisme intiem – tegelijkertijd massaal’, *NRC Handelsblad*, (6 januari 2014), en de reacties erop van Iwona Gusc, ‘Antisemieten hebben in Polen heus geen vrij spel’, *NRC Handelsblad*, (15 januari 2014). Ook later in het jaar was

de Poolse historiografie na *Buren* veranderd.⁴⁰ Er is in de afgelopen tien jaar een aantal nieuwe onderzoekscentra ontstaan in Polen waarin de Holocaust grondig wordt bestudeerd.⁴¹ Noemenswaardig zijn onder andere de publicaties van het Poolse Centrum voor Holocaust Research, dat sinds 2003 in Warschau functioneert.⁴² De studies van onder anderen Jan Grabowski, Barbara Engelking en Dariusz Libionka⁴³ hebben de Pools-Joodse relaties en met name de negatieve aspecten ervan, uitvoerig in kaart gebracht. Het Pools historisch onderzoek, dat niet meer naar binnen is gekeerd, vindt hierdoor ook beter aansluiting bij het internationale onderzoek.

Het beste bewijs dat dit thema geen taboe meer is, komt echter uit de populaire cultuur: steeds meer films, boeken en theatervoorstellingen refereren, soms als hoofdthema en soms terloops, aan de Poolse oorlogsmisdaden. Het meest recente voorbeeld is de film *Ida* van Paweł Pawlikowski. *Ida* blikt terug op de Pools-Joodse relaties tijdens en na de oorlog. Deze film gaat over een jonge novice die er plotseling achterkomt dat zij van Joodse komaf is. Zij ontdekt tevens dat haar hele familie gedurende de oorlog is vermoord door de Poolse burens en dat zij de enige is die overleefde dankzij het feit dat zij in het klooster was opgenomen en daar als katholiek meisje was opgegroeid. *Ida* werd in februari 2015 bekroond met een Oscar voor de beste niet-Engelstalige film en heeft in de loop van 2014 talloze internationale prijzen in de wacht gesleept.

Veel Polen waren overigens diep ongelukkig door de prijzenregen voor *Ida*; zij waren geschrokken, omdat het beeld van Poolse “gewillige beulen” het land een slechte naam zal bezorgen.⁴⁴ De beschuldiging van antisemitisme blijft



er een discussie over Poolse antisemitisme in verband met de opening van het Museum van de geschiedenis van de Poolse Joden in Warschau. Zie de reacties van Jan Borkowski, ‘Polen praten wél over het verleden’, *Trouw*, (8 november 2014) en van Iwona Gusc, ‘Polen kijken kritisch naar eigen verleden’, *Trouw*, (19 november 2014).

40 Natalia Aleksun, ‘Polish Historians respond to Jedwabne’, in: Cherry, Robert D., en Annamaria Orla-Bukowska (ed.), *Rethinking Poles and Jews. Troubled Past, Brighter Future* (Lanham, 2007), 169.

41 Havi Dreifuss, ‘Changing perspectives on Polish-Jewish relations during the Holocaust’, Yad Vashem – The International Institute of Holocaust research, Center for Research on the Holocaust in Poland, Jerusalem, 2012.

42 In het Pools: *Centrum Badań nad Zagładą Żydów*. Zie ook de website: <http://www.holocaustresearch.pl>.

43 Zie o.a. Barbara, Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień! ... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942-1945*, (Warschau, 2011); Jan, Grabowski, *Hunt for the Jews: Betrayal and murder in German-occupied Poland* (Bloomington, 2013).

44 In januari 2015 heeft de *Polish League Against Defamation* (RDI-PLAD) geprotesteerd tegen het verspreiden van deze film in het buitenland, zonder een disclaimer die aan de buitenlandse kijker duidelijk zal maken dat 1) de verantwoordelijkheid voor de Holocaust bij de nazi’s ligt en niet bij de Polen en 2) de relaties tussen Polen en Joden veel

een gevoelig onderwerp in Polen. Nog altijd leeft de vrees dat het stereotiepe beeld van de Pool als antisemiet op een gegeven moment verruild wordt voor de Pool als nazi. Regelmatig schreven onder andere Duitse, Franse en Nederlandse kranten bijvoorbeeld over "Poolse vernietigingskampen". De collectieve herinnering aan het Poolse oorlogsverleden wordt heel langzaam bijgesteld en ook zijn de Polen over Jedwabne en het Pools antisemitisme nog lang niet uitgepraat.⁴⁵ Publicaties zoals die van Gross hebben een aantal Poolse mythes ontmaskerd en lieten zien dat slachtoffers ook als daders kunnen optreden.

Het herzien van nationale mythes en historiografische tradities is altijd een moeizaam proces. In Polen lag de waarheid lang onder de oppervlakte en de publieke opinie werd pas heel laat na het beëindigen van de oorlog met het gecorrigeerde beeld geconfronteerd, hetgeen dit proces niet eenvoudiger maakt. Gross' boek was een belangrijk impuls in dat proces, en ook het feit dat hij als buitenstaander de rol van iconoclast op zich kon nemen, is niet onbelangrijk. De Holocaust en de geschiedenis van (Poolse) Joden zijn na Gross een volwaardig onderdeel geworden van niet alleen de Poolse literatuur, maar ook van de Poolse geschiedschrijving.



complexer waren dan in de film voorgesteld. Polen hadden Joden immers ook geholpen.

⁴⁵ Over de veranderingen in de Poolse collectieve herinnering naar aanleiding van het Jedwabne-debat zie Antoni Sulek, 'Pamięć Polaków o zbrodni w Jedwabnem', *Nauka* 3 (2011), 39-49.

Remco Ensel is als universitair docent Cultuurgeschiedenis verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit. Tussen 2010 en 2014 was Ensel gedetacheerd aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Hij publiceerde over de Holocaust en antisemitisme in Het Parool, NRC Handelsblad, De Groene en het Tijdschrift voor Geschiedenis. Daarnaast verscheen Haatspraak. Anti-semitisme - een 21e eeuwse geschiedenis (Amsterdam, 2014).

Pennestrijd

Public historians Geyl en Toynbee debatteren in de schaduw van de Holocaust (1948-1961)

In januari 1948 debatteerden twee historici in een radiostudio van de BBC over het vak en de 'catastrofe' die de wereld was overkomen. De een was de Britse oudhistoricus Arnold J. Toynbee, de andere was de Nederlandse vroegmodernist Pieter Geyl. Beiden traden in deze jaren naar voren als gezaghebbende *public intellectuals*. Het debat dat na 1948 uitgroeide tot een intense woordenstrijd illustreert hoe verschillend beide historici hun rol in de *postwar* en post-Holocaust wereld opvatten. Toynbee schrok er niet voor terug om over de grenzen van zijn specialistische kennis heen het grote publiek in politieke en morele zin voor te lichten. Geyl zag een meer afgebakende rol voor de geschiedschrijving weggelegd. In dit artikel komen deze twee opvattingen aan bod via een ontleding van een debat dat fundamentele vragen opriep over collectieve en individuele verantwoordelijkheid en schuld. In het eerste deel tracht ik te laten zien hoe het debat twee verschillende opvattingen over de 'publiekshistoricus' blootlegde. In het tweede deel probeer ik dit verschil te koppelen aan een verschil in perceptie op de Jodenvervolgung.

Publiekshistorici

'How then would you define an historian?' I am at no loss for an answer. This is my definition. Pieter Geyl is an historian.

A.J.P. Taylor (1957)¹

Pieter Geyl (1887-1966) was een betrokken *public historian*. De historicus bezag geschiedbeoefening als een serieuze, op ambachtelijke competenties gebaseerde arbeid, waarvan de invloed niet begrensd was tot de muren en de media van de universiteit. De ook als journalist werkzame Geyl publiceerde in de *jour-*



1 In 'Interview van Ved Mehta met Geyl (1962). In: Pieter Geyl, *Verzamelde opstellen* 1. Bijgevoegd en ingeleid door P. van Hees (Utrecht, Antwerpen, 1978), 30-41.

nals, in *De Gids* en in publicksperiodieken. Geyl was een polemist, een *debater* en een luis in de pels van collega-historici. Niek van Sas noemde hem een 'lastpak en een roervink, altijd in de contramine maar dat wel op een aanstekelijke manier.'² Geyls biograaf Van der Hoeven vergeleek hem met 'een Engelse intellectueel, voor wie het wetenschappelijk bedrijf een spelelement inhoudt, met inbegrip van heftige polemieken, zonder dat die de persoonlijke verhoudingen dienen te verstoren.'³ Het plezier van de *gentleman's disagreement* overheerste maar het zou een misvatting zijn om dit 'spel' als onbeduidend af te doen. Geyls verontwaardiging was groot toen een criticus hem voor de voeten wierp dat hij in zijn debat met Toynbee te veel respect had getoond en zelfs 'nederige strikages' ten toon gespreid had. Geyl beviel deze aan hem toegeschreven mildheid allerm minst. Zijn opponent 'beredeneert dat alsof ik mijn tegenstanders spaar en ten slotte maar *spiegelgevechten* lever.' Het tegendeel was waar: 'Ik ben in mijn pennestrijden er altijd op uit geweest de tegenstander de volle maat te geven.'⁴ Dat was zeker waar toen hij Toynbee verweet in zijn aanpak te spotten met de meest elementaire noties van het vak.⁵ Geyl bediende zich van het complete register dat de historicus ter beschikking stond, inclusief zijn gezag als gevestigd historicus en inclusief de retorische strategie om een collega de status van historicus te ontfangen. Geyl volgde dezelfde aanpak in zijn polemieken met de Amsterdamse historicus en fan van Toynbee, Jan Romein.⁶

'Gesprekken over koetjes en kalfjes voerde Geyl zelfs met zijn beste vrienden zelden', maar het karteren van de historiografie en zelf het debat aangaan, dát beleefde Geyl met grote passie.⁷ Geyls slagveld als historicus lag in de vroegmoderne tijd en dan vooral de klassieke politieke geschiedenis en de historiografie van de Republiek. Niettemin wist hij als geen ander hoezeer de historicus door de actualiteit wordt geraakt. Zelf beleefde Geyl na zijn promotie de Eerste Wereldoorlog als journalist van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in Engeland. In het begin van de Tweede Wereldoorlog werd hij samen met andere Nederlanders eerst een jaar geïnterneerd in kamp Buchenwald en vervolgens twee jaar



2 Niek van Sas, 'Geyl als geschiedschrijver.' In: L.J. Dorsman, Niek van Sas, Wim Berkelaar, *Pieter Geyl: autobiograaf, geschiedschrijver, polemist. Voordrachten gehouden bij de presentatie van de autobiografie van Pieter Geyl op 25 september 2009 in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht* (Utrecht, 2009), 11-16.

3 H. van der Hoeven, 'Geijl, Pieter Catharinus Arie (1887-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/geijl> [12-11-2013].

4 P. Geyl, 'Antwoord aan Gomperts' en 'Antwoord aan Galen Last', *Hollands Weekblad* 1 (1959-1960).

5 Pieter Geyl, 'Toynbee the Prophet', *Journal of the history of ideas* 16, 2 (1955), 260-274.

6 Zie o.a. Pieter Geyl, 'Romein en de geschiedenis.' In: idem, *Verzamelde opstellen 1. Bijgebragt en ingeleid door P. van Hees* (Utrecht, Antwerpen), 181-204.

7 L.J. Rogier, *Herdenking van P. Geyl* (Amsterdam, 1967), 405 en 410.

in het Brabantse Sint-Michielsgestel.⁸ Daar schreef hij sonnetten (die illegaal werden gepubliceerd), een postuum gepubliceerde autobiografie en *Patriotten en NSB'ers*. In dit laatste boekje ontcrachtte Geyl de geldigheid van de gelijkstelling van de weinig populaire achttiende-eeuwse patriotten met NSB'ers als 'landverraders'.⁹ Ook zijn historiografische studie over de Napoleonliteratuur kwam voort uit de jaren van gijzeling. De onweerstaanbare parallel van de Franse keizer met Hitler had zich al voor de oorlog aan Geyl opgedrongen, zoals voor Jacques Presser Hitler en Stalin model hadden gestaan voor diens biografie van Napoleon.¹⁰ De parallel met Hitler in Geyls internationaal bejubelde boek werd na de oorlog probleemloos herkend en in de waardering voor het boek speelde zijn jaren van gevangenschap mee. Omgekeerd leidde Geyls boek tot historiografische studies over Hitler, Auschwitz en Hiroshima.¹¹ De actualiteit van de nazidictatuur reikte Geyl een onderwerp aan en zijn studie gaf met enige vertraging aanleiding tot historische reflecties op de recente geschiedenis van onderdrukking en massaal geweld.

Nog meer dan Geyl was Arnold J. Toynbee (1889-1975) een publiekshistoricus. Met een opleiding als oudhistoricus leek hij voorbestemd tot studeerka-mergeleerde. Toynbee verkoos een andere loopbaan. Decennialang publiceerde hij studies over onderwerpen die, met terugwerkende kracht, beschouwd kunnen worden als deelstudies van een groter project. In de jaren dertig verschenen de eerste delen van *A Study of History*, een wereldgeschiedenis die uiteindelijk twaalf delen zou omvatten en in verkorte vorm een veel verkocht geschiedenisboek werd. Op grond van een onderzoek naar 21 *cases* meende Toynbee patronen in de wereldgeschiedenis bloot te kunnen leggen. Het ging hem hierbij vooral om de opkomst en ondergang van beschavingen inclusief die van 'Het Westen'. Toynbee zette zijn visie op het verleden in om de hedendaagse politiek en samenleving van commentaar te voorzien en met zijn gezag wist hij uit



8 Anton van Duinkerken, 'De Gijzelaar Pieter Geyl', *De Gids* 121 (1958), 35-37.

9 Pieter Geyl, *Patriotten en NSB'ers. Een historische parabel* (Amsterdam, 1946). Ik ga hier voorbij aan de politiek geladen kwesties rond Geyls 'Groot-Nederlandse' Geschiedenis van de Nederlandse Stam (Amsterdam, 1948-1959). Zie Wim Berkelaar, "'Pessimist – optimist? Dat is de ware tegenstelling niet.'" Pieter Geyl als geëngageerd intellectueel.' In: L.J. Dorsman, Niek van Sas, Wim Berkelaar, *Pieter Geyl: autobiograaf, geschiedschrijver, polemist. Voordrachten gehouden bij de presentatie van de autobiografie van Pieter Geyl op 25 september 2009 in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht* (Utrecht, 2009), 17-24.

10 P. Geyl, *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Amsterdam, 1946); Jacques Presser, *Napoleon. Historie en legende* (Amsterdam, 1946).

11 Wim Berkelaar, 'Pieter Geyl en de wording van Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving'. In: Dr. P. Geyl, *Napoleon, Voor en tegen in de geschiedschrijving* (editie Amsterdam Academic Archive, Amsterdam 2006); R.J.B. Bosworth, *Explaining Auschwitz and Hiroshima. History writing and the Second World War* (New York, 1993); John Lukacs, *The Hitler of History* (New York, 1998).

te groeien tot een soort orakel. Zo was zijn publiëksboek *The World and the West* (1953) gebaseerd op een reeks lezingen voor de BBC.¹² Toynbee's boeken droegen bij aan zijn gezag, de lezingen en radio-optredens hielpen om de boodschap over te brengen op het grote publiek.

Radiodebat

Het 'modeldebat' tussen de negenenvijftigjarige Toynbee en de zestigjarige Geyl werd niet gevoerd in een van de wetenschappelijke *journals* of op een wetenschappelijk congres. Het debat vond op uitnodiging van de BBC plaats in een Engelse radiostudio voor *The Third Programme*, de 'golflengte voor intellectuelen', aldus Geyl. Toynbee was al langer actief met radiopraatjes. Ook Geyl was een ervaren radiospreker. Het debat werd in twee delen uitgezonden op 4 januari en 7 maart 1948. In hetzelfde jaar verscheen bij een Nederlandse uitgever een Engelstalige transcriptie onder de titel *Can We Know the Pattern of the Past?*¹³ Het debat stond in de radiobode vermeld met een duur van 40 minuten. De gepubliceerde transcriptie kan geen tweemaal veertig minuten radio hebben opgeleverd. Er zal een redactionele selectie zijn geweest.¹⁴ De inzet van de radio illustreert het belang van andere niet-academische media in deze naoorlogse jaren om het grote publiek te bereiken. En vakhistorici: de Groningse historica Bunna Ebels-Hoving beschreef in haar memoires hoe zij via de colleges over 'Toynbee en zijn radiodebatten met Geyl' geïntroduceerd werd in het vak van de historiografie, zelfs als haar docent de historiografie als *spielerei* afdeed.¹⁵

Beide historici waren vertrouwd met de overdracht van historische kennis op het grote publiek en met een rol als *public intellectual*. Geyl echter profileerde zich als de tegenpool van Toynbee met zichzelf in de rol van de zoekende historicus wars van grote overkoepelende structuren en theorieën. Het lijkt er overigens vooral op dat Geyl helemaal niet zijn pijlen op Toynbee had gericht. De opmaat van het radiodebat lag in de Nederlandse academische wereld. Pas in augustus 1946 kreeg Geyl van zijn oude vriend en historicus David Mitrany de



12 Toynbee beïnvloedde de Britse dichter W.H. Auden in het schrijven van het gedicht *The Age of Anxiety* wat weer omgezet werd in andere culturele artefacten. Zie Erik Christiansen, *Channeling the Past: Politicizing History in Postwar America* (Londen, 2013), 10-15.

13 Pieter Geyl & Arnold J Toynbee, *Can We Know the Pattern of the Past? Discussion between P. Geyl, Professor in the University of Utrecht, and Arnold J. Toynbee, Professor in the University of London, concerning Toynbee's Book "A Study of History"* (Bussum, 1948). 'Modeldebat' in P. van Hees, 'Pieter Geyl (1887-1966).' In: A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann & H. Renner, ed., *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht, 1981), 144-161: p. 160.

14 Zie de blog www.davidderrick.wordpress.com/criticism. Voor de 'golflengte': *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, ed. P. van Hees (Baarn, 1979-1981), dl. v: Geyl aan Gerretson Utrecht, 31 oktober 1947 (brief 983).

15 Bunna Ebels-Hoving, *Geschiedenis als metgezel: confrontaties met een vak, 1950-2010* (Hilversum, 2011), 61.

eerste zes delen van *A Study of History* in handen. Aangezien Jan Romein dweept met Toynbee leek het Geyl een goed idee om zijn Amsterdamse concurrent uit de tent te lokken met een vinnige kritiek in een rede voor het Nederlands Historisch Genootschap. Of, zoals hij zijn jarenlange correspondent Carel Gerretson schreef: 'Dit is het boek dat Romein zozeer bewondert, maar waarvan hij niets begrepen heeft.'¹⁶ Geyl had zich geërgerd aan Romeins lof en aan diens houding om gewone historici weg te zetten als verdwaalde zeelui tegenover de grote geschiedfilosofen die met het kompas in de hand de loop van de geschiedenis overzien.¹⁷ Toynbee werd de kop van Jut om Romein te sarren: 'Op de achtergrond stond voor mij natuurlijk Romein...', legde hij Gerretson uit nadat hij hem eerder had geschreven Toynbee's boek wel fascinerend te vinden, 'verhelderend, daarbij prachtig geschreven.' Jaren later, in 1955, zou Geyl in zijn tweede recensie de 'neo-Marxist' Romein opnieuw inbrengen als adept van Toynbee. Maar Romein had al in 1947 begrepen dat hij zelf het werkelijke doel was. In een brief aan Geyl verweet hij hem te lichtvaardig en paternalistisch te hebben geoordeeld over een boek waar hij zelf maar liefst twee jaar op had gestudeerd. Geyl vond het een kleinzielige brief: 'Zwak – en klein.' Geyl hield zijn rede in 1946 over Toynbee en publiceerde op verzoek van Mitrany een vertaalde versie in het Amerikaanse *Journal of the history of ideas*.¹⁸ Vervolgens viel de uitnodiging van de BBC op de mat. Op 1 januari 1948 reisde Geyl – exact een jaar na de briefwisseling met Romein – 'voor een week of zo' naar Londen.

Aardig is dat Toynbee helemaal in de stijl van Geyl het debat opende met een spelmetafoor, de cricket match: 'Well, the BBC has put on for you a kind of 'historians' cricket match' en 'The bowler has just delivered his ball.' Bij andere gelegenheden had Toynbee de voorkeur gegeven aan boksmetaforen. Het boekje over het radiodebat bestaat feitelijk uit een opeenvolging van twee monologen. Als bij Toynbee staat '... as I said a minute or two ago...', vinden we het tijdsverloop terug dat een debat in gespreksvorm heeft. Op een ander punt wilde hij graag corrigeren 'an impression that I think our listeners may have got...' Interrupties of iets van een dialoog ontbreken in het verslag, maar duidelijk is dat de sprekers op elkaars argumenten en tegenwerpingen ingingen. Ook moedigde Geyl Toynbee eenmaal aan om door te gaan op een onder-



16 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, ed. P. van Hees (Baarn, 1979-1981), dl. v: Geyl aan Gerretson, 23 september 1946 (brief 943); 'Interview met Ved Mehta': 'I decided to bait him a little.' Het resultaat was de lezing: Pieter Geyl, 'Toynbee's systeem der beschavingen', *Verslag van de Algemene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 9 November 1946* (Utrecht, 1947), 26-63 en Pieter Geyl, 'Toynbee's system of civilizations', *Journal of the history of ideas* 9, 1 (1948), 93-124.

17 'Interview van Ved Mehta met Geyl', 33 voor de 'sailors at sea'. Ook in Geyls kritiek op Huizinga zou een persoonlijke strijd om erkenning schuilen: Van Sas, 'Geyl als geschiedschrijver.'

18 Geyl, 'Toynbee's system of civilizations.'

werp omdat 'our listeners would be very much interested to hear what you say about that.' En toen klonk het onvermijdelijke: 'Toynbee, our time is up. There are just a few seconds left...' Zo leek het op papier toch nog een echt gesprek.

Het verslag van het debat is betrekkelijk steriel, maar zullen voor de goede verstaander begrepen zijn. Dit ging niet over *peanuts* maar over de staat van de mensheid in de naoorlogse wereld. Centraal stond de rol die de historicus, die nog met veel gezag was bekleed, kon vervullen in het bieden van oriëntatie in deze verwarrende en verontrustende tijden.

Geyl had 'veel plezier beleefd' aan de radiodiscussie en bovendien had hij vernomen dat 'the laurels went to G.' Het debat bekroonde Geyls wereldfaam, maar zelf was hij zo genereus te erkennen dat hij dit geheel en al had te danken aan de beroemdheid van Toynbee die op hem, de criticaster, had afgestraald. Geyl had zijn opponent goed gekozen.

'Dat onaangename' in de Duitse geschiedenis

Toynbee's boeken gingen over Soemeriërs, Grieken en Romeinen maar bevatten een actuele boodschap voor de wereldburgers van de twintigste eeuw. Het lot van de mensheid was in de vraag gelegen of de mensheid (lees: de historicus) lessen uit het verleden kan trekken. De westerse beschaving was sinds de Renaissance in verval en in 1948 stelde Toynbee vast dat de oorlog zijn vervalthese had bevestigd: 'There is no doubt, when we look around us, a great deal to induce gloom. ...': 'We have learned to split an atom and are in danger of splitting it to our own destruction.' Toynbee zag een lichtpuntje: het christendom bood een leidraad om de schijnbaar onafwendbare verdoemenis af te wenden. Toynbee's boek, zo had Geyl al eerder geschreven, was beroemd geworden onder mensen die opkrabbelden na de oorlog en vol zorgen over de toekomst waren. Juist door de retoriek van de historische parallel kon Toynbee zijn opinies meer gezag meegeven.

De kern van het debat bestond uit een onderscheiden afweging van de ramp(en) die de mensheid stond te wachten. Voor Geyl was de toekomst ongewis, wat paste bij de habitus van de historicus. Toynbee echter meende op basis van zijn opvatting van het vak aan de mensheid een remedie te kunnen voorschrijven. Voor Geyl kon Toynbee om die reden nauwelijks de titel van historicus dragen. Het behoeft 'geen verwondering', schreef Geyl, 'dat de grote systeembouwers meestal niet voortkomen uit de rijen der vakhistorici, die dagelijks met de weerbarstige stof omgaan.' Toynbee is de uitzondering. Hij was wel degelijk een vakhistoricus en ook nog eens een Brit die bekend was met de nationale empirische traditie. Maar Toynbee's twaalfdelige *A Study of History* was ondanks de duizelingwekkende geleerdheid de titel van een geschiedenisstudie niet waardig. Het was een profetie, oordeelde Geyl later in zijn scherpzinnige recensie in de *Journal on the history of ideas*. Gerretson kon het beamen: wat

‘een monstrueuze eruditie verspild aan een hopelooze onderneming.’¹⁹ Toynbee reageerde kort en ietwat flauw dat ‘in choosing a name for the book under review, I deliberately called it not a history, but a study of history.’ Een boek *over Shakespeare* is immers ook geen zestiende-eeuws toneelstuk.

Uit het debat valt op te maken dat beider grootste zorg was gelegen in het vermogen van de mens tot zelfdestructie op wereldschaal. Dominant in de Britse naoorlogse sfeer, en daar was Toynbee zeker vertrouwd mee en Geyl tot op zekere hoogte, was de angst voor *omnicide*, een of meerdere *Holocausts* die de gehele wereld zouden treffen. Angst voor de wereldwijde nucleaire dreiging leek groter dan zorg over een massamoord die analoog aan de Sjoah specifieke groepen trof. *Omnicide* was eerder een zorg om zelfvernietiging dan een zorg om geweld tegen anderen. Zeventig jaar later kunnen we vaststellen dat de massamoorden na de Tweede Wereldoorlog – in Rwanda, in Indonesië, in Cambodja, in Bosnië... – zonder de inzet van *weapons of mass destruction* zijn uitgevoerd.²⁰

De Joodse genocide kwam in het debat niet ter sprake. Er leek geen begrip te zijn dat de ‘gloom’ van de oorlog niet alleen een algemene destructie betrof, een ‘fate of the world’ en een ‘destiny of mankind’, maar ook de specifieke uitroeiing van andere mensen vanwege afkomst of geloof. Tegelijk is niet zonder meer uit te sluiten dat er wel naar werd gehint. De taal waarin wij nu over ‘de genocide’ of de Holocaust spreken, was nog niet voorhanden. Het vocabulair was anders. Wanneer Geyl in zijn historiografische essays in *De Gids* komt te spreken over de Duitse geschiedenis is het evident dat de eigenlijke kernvraag is hoe de catastrofe had kunnen plaatsvinden. Zelfs de grote Duitse historicus Leopold von Ranke moest er met terugwerkende kracht aan geloven met zijn zogenaamde objectieve houding, zijn loslaten van individuele verantwoordelijkheid en zijn staatsverheerlijking en *Jede Epoche unmittelbar zu Gott*. Is dat dan wat er mis is in Duitsland? ‘Politiek quietisme: God in de geschiedenis vinden, met de hoop dat Hij de blaam op zich zal willen nemen voor al wat verkeerd gaat.’ En dus is het ‘Ranke in het licht van de katastrofe’. Misschien kunnen we voor Ranke hier Toynbee invullen.²¹ Ook had Geyl het in 1947 in een essay over Bismarck over de ‘onaangename trekken’ van de Duitse samenleving en voor ‘*dat onaangename en voor wat erop gevolgd is, zoekt men naar een erger woord!*’ Een erger woord, maar dat is bij Geyl nog niet voorhanden. Toch kende Geyl, zoals we zullen zien, de Jodenvervolgung een ander gewicht toe dan Toynbee.



19 *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, ed. P. van Hees (5 dln; Baarn, 1979-1981) v: Gerretson aan Geyl, ongedateerd (brief 982).

20 Abram de Swaan, *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daden* (Amsterdam, 2014).

21 P. Geyl, ‘Ranke in het licht van de katastrofe’, *De Gids* 116 (1953), 87-103. Geyl citeerde hier uit de *Times Literary Supplement* waarin Ranke werd gelezen in het licht van ’33-’45 en oordeelde zelf uiteindelijk positief over Ranke.

De Jodenvervolging

In 1949 recenseerde de historicus Harry Elmer Barnes Geyls Napoleonstudie. Hij was in het voorwoord gestruikeld over Geyls 'uitermate bittere en negatieve' kijk op de nazi's. En dat terwijl hij het in Buchenwald toch niet zo slecht had gehad. Geyl had er zelfs zijn boek kunnen schrijven! En kijk eens naar de 'barbarities' van de Russen, de Fransen en de Amerikanen in Duitsland: 'de pot verwijt de ketel.' Dit is 1949, vier jaar na afloop van de oorlog maar de genocide is buiten het bereik van Barnes' morele kompas. Gezegd moet worden dat dit in het geval van Barnes ook zo bleef. Tegen de ongeschreven regel in niet op recensies te reageren, schreef Geyl een brief terug. Hij wees erop dat zijn ideeën over de nazi's niet gebaseerd waren op zijn eigen ervaringen (en teruggingen tot de jaren dertig), maar op de gruwelijke behandeling 'of many thousands of prisoners.'²²

De briefwisseling met Barnes en de teneur van het debat met Toynbee lijken aan te sluiten bij de gangbare visie op de naoorlogse herinnering aan de Holocaust. Het grote verhaal van de oorlog in het eerste naoorlogse decennium had betrekking op het nationale leed en het heroïsche verzet in een groeiende Koude Oorlogssfeer. Er bestond onwil om een onderscheid te maken tussen 'categorieën' slachtoffers, zo luidt het argument, maar de gevallen helden werden wel met naam en toenaam geëerd.²³ Het Joodse slachtofferschap bleef vrijwel onbenoemd. Wat betreft naoorlogs Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië is er ook op gewezen dat (toegenomen) antisemitisme een hindernis vormde voor erkenning van Joods slachtofferschap. De Koude Oorlog schiep een vijandbeeld waarin het nieuwe West-Duitland aan de goede kant stond en teveel nadruk op de kwaden van (Nazi-) Duitsland ongewenst. De wending is te plaatsen in de late jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. De deportaties, de gevangenneming en de massamoord gingen toen steeds nadrukkelijker gezien worden als de stappen in een volkerenmoord, die nog weer later in de begrippen *Holocaust* en *Sjoah* werden gegoten. Zover was het in 1948 nog lang niet.

Toch zijn bij deze redenering kanttekeningen te plaatsen. Er waren wel degelijk ervaringen, verhalen, filmbeelden en verslagen voorhanden. In *De Gids*, Geyls lijfblad, werd bijvoorbeeld in 1947 een essay over het toen bekendste kamp Bergen-Belsen opgenomen.²⁴ Inmiddels is in de historiografie juist



22 Barnes verkeerde in kringen van Holocaustontkenners. Harry Elmer Barnes, 'Reviewed Work: Napoleon: For and against by Pieter Geyl', *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 265 (1949), 196-197; Pieter Geyl, 'Letter from Pieter Geyl', *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 266 (1949), 246-247. Barnes reageert nog eenmaal: 'Letter from Harry Elmer Barnes', *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 267 (1950), 253-254.

23 Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam, 2011).

24 K. Strijd, 'De les van Bergen-Belsen', *De Gids* 110 (1947).

aandacht voor deze vroegste reflecties op dat wat later in het enkelvoudige ‘Holocaust’ benoemd werd. De monografie *Multidirectional Memory* van de literatuurhistoricus Michael Rothberg is een inspirerend voorbeeld van deze nieuwe richting in Holocaust *memory studies*. Rothberg laat zien hoe de Jodenvervolgeling langs andere wegen aan de orde werd gesteld, in het politieke debat, in kunst en literatuur. Andy Pearce roept in zijn studie over de Britse Holocaustherinnering op tot ‘mining at the micro level’ om deze referenties en reminiscenties aan de oppervlakte te krijgen.²⁵ Dit betekent niet dat het historische beeld van stilte plots omslaat in een kakofonie aan Holocaustreferenties; wel ontstaat een landschap van hints, frasen en gebaren, vlagen van herkenning en erkenning, hier en daar sporen van een besef dat er een paar jaar terug in het hart van Europa een allesomvattende volkerenmoord had plaatsgevonden. Geyl had hier als vakhistoricus meer oog voor dan Toynbee met zijn allesomvattende visie.

Het was met zwaar gemoed dat Geyl in 1955 het lezen van de 2500 pagina’s tellende laatste vier delen van *A Study of History* op zich had genomen. Maar het was een offer *he couldn’t refuse* juist vanwege het eerdere radiodebat. ‘Everybody seemed to expect it of me.’ Ditmaal kreeg de Jodenvervolgeling in zijn nieuwe beoordeling van Toynbee’s werk een centrale plaats. Geyls recensie werd een zelden vertoonde afrekening met een werk dat zoveel indrukwekkende eruditie bevatte, maar zo weinig met geschiedschrijving van doen had. Wellicht had hij zijn oordeel op basis van de eerdere delen al geveld. De titel, ‘Toynbee the Prophet’, leek daar wel op. De boeken waren meer van hetzelfde: veel eruditie, weinig geschiedschrijving. Maar ditmaal ging het Geyl ook om een aspect dat in 1948 onbenoemd was gebleven: ‘Extraordinary... is Toynbee’s appreciation of the extermination of the Jews by the National-Socialist regime.’ Toynbee had iets gedaan wat in de naoorlogse wereld een trend werd. Hij verbond zijn oordeel over de Jodenvervolgeling aan Israël en aan de gewapende conflicten met de Arabische landen. Natuurlijk, zo stelde Geyl, is er eerst de gebruikelijke afkeuring van de uitroeiing, maar wat volgde daarop? Toynbee plaatste het uit hun huis en van hun land plaatsen van Palestijnen door Israël in 1948, op één lijn met de genocide, of sterker nog: ‘he describes this as a more heinous sin than that committed against the Jews’ op verschillende momenten in de geschiedenis. Geyl beschouwde Toynbee’s gelijkstelling van Nazis en Israël als een ongeoorloofde bagatellisering van de genocide. Toynbee’s oordeel was verbonden met diens afwijzing van Israël. Of andersom?²⁶ Het leek er in



25 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the age of decolonization* (Stanford, 2009). Zie de recente studies: Andy Pearce, *Holocaust Consciousness in Contemporary Britain* (New York, 2014); Rebecca Clifford, *Commemorating the Holocaust. The dilemmas of remembrance in France and Italy* (Oxford, 2013) en Remco Ensel, *Haatspraak. Antisemitisme – een 21e eeuwse geschiedenis* (Amsterdam, 2014), 117-147.

26 Robert Wistrich is in zijn omvangrijke *Antisemitism: the longest hatred* (New York,

ieder geval op dat het Kwaad van de Duitsers niet gelegen was in de genocide, maar in het laten leven van een klein clubje, weer opkrabbende, Joden. Geyl citeerde Toynbee:

‘As for the National-Socialist Germans, “on the Day of Judgment the gravest crime standing to their account might be, not that they had exterminated a majority of the Western Jews, but that they had caused the surviving remnant of Jews to stumble” (VIII, 290/1).’

Is het mogelijk, stelde Geyl retorisch, om met nog minder gevoel voor evenwicht en maat te spreken dan Toynbee hier had gedaan? Wat bezielde de historicus tot deze ‘amazing outburst against the Jews’? Het leek erop dat Toynbee’s zorg over de atoombom maar ook zijn anticommunisme ieder ander geweld in de schaduw stelde. Toynbee had een diepgevoelde aversie tegen seculier nationalisme. Joden zaten eigenlijk tweemaal fout: voor de oorlog was het joodse geloof in zichzelf gekeerd en een relict van vroeger (‘fossilized’, aldus Toynbee) en na de oorlog bleken de Joden met hun succesvolle nationalisme te modern. Alleen het oude christendom als universalistische religie kon de Westerse beschaving nog redden.²⁷

1961, het jaar van het Eichmannproces en de publieke erkenning van de Jodenvervolgung, was het jaar waarin Toynbee nog meer onder vuur kwam te liggen vanwege zijn visie op de Holocaust en op Israël. In dat jaar verscheen het laatste deel van zijn magnum opus in de vorm van een terugblik getiteld *Reconsiderations*. Daarin stond nadrukkelijker dan ooit: ‘In the Jewish Zionists I see disciples of the Nazis.’ Wat in het radiodebat in 1948 onbenoemd bleef en waar in de jaren vijftig Geyl de vinger op legde, werd nu een grote kwestie. Toynbee werd in maart 1961 ter verantwoording geroepen toen hij in een lezing, aldus het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, de Israëlische behandeling van de Arabieren moreel gelijkstelde aan de ‘rassenmoord op de Europese Joden door de nazi’s’. Er volgde een ‘woordenstrijd’ en een belofte de discussie via een briefwisseling voort te zetten.²⁸ Hierop volgde een debat aan de McGill University met Yaacov



1991), 377-379 uiterst kritisch op Toynbee en de ‘Toynbee Generation’ op basis van specifieke passages in *The Study of History*.

27 Dat zal de reden zijn geweest waarom Toynbee het middeleeuwse christelijk geweld tegen de Joden wegwuifde (zoals Geyl opmerkte in zijn recensie). Toynbee’s biografie William McNeill schrijft in *Arnold J. Toynbee. A Life* (New York, 1989, 248) dat de historicus ‘profoundly unsympathetic’ tegenover het judaïsme en de Joden stond: ‘In all these respects he was completely representative of his time and social milieu.’ Het debat in 1961 en een erop volgend artikel in *Time* transformeerde Toynbee in de VS van een onaantastbare geleerde tot aangeschoten wild.

28 *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 92, 27 (24 maart 1961). In december werd Toynbee de ‘fel-anti-zionistische professor’ genoemd (in verband met zijn bezoek aan Nassers Egypte).

Herzog, de ambassadeur van Israël in Canada en broer van de latere president Chaim Herzog, over dezelfde kwestie. Het debat werd uitgezonden op de radio en leidde tot artikelen in *The Jewish Quarterly Review*.²⁹

Intrigerend is de relatie met de latere Duitse *Historikerstreit*. In de jaren tachtig kruisten een aantal historici, filosofen en journalisten de degens over de plaats van de Holocaust in de Duitse geschiedenis. Historicus Ernst Nolte verdedigde de stelling dat de oorzaak van de genocide eerder gezocht moest worden in een door de nazi's gepercipieerd gevaar van het communisme dan in een virulent antisemitisme. De Joodse sympathie voor het bolsjewisme zou namelijk aan de nazi's een rationele grond hebben gegeven om wantrouwend tegenover 'de Joden' te staan. De historicus Peter Gay, die in 1941 als Peter Fröhlich uit Berlijn was gevlucht en al in 1945 in een Amerikaans studentenblad over de genocide had geschreven, wees in 1978 Nolte op zijn bagatelliserende kijk op de antisemitische terreur. Het werd pas een publiek debat in Duitsland toen in 1986 de filosoof Jürgen Habermas Nolte in een krantenartikel van repliek diende.³⁰ Volgens de historicus Norbert Kampe was Nolte in zijn visie sterk beïnvloed door 'the International Toynbee Debate of 1955/1956' en dan vooral door Toynbee's visie op Joden en de Jodenvervolgung.³¹ Toynbee kon net als Nolte de vernietiging alleen duiden in termen van een werkelijk geachte dreiging door communisme en/of Joden.

Debat in de schaduw van de Holocaust

'Ik heb eens geschreven dat de geschiedenis een discussie is, en meer dan dat: een discussie zonder eind... Maar daarom is die discussie nog niet onvruchtbaar.'³² Pieter Geyl (1953)



te): *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 93, 15 (15 december 1961).

29 Het debat in Canada kan via youtube worden terugbeluisterd. Zie ook Yaacov Herzog, *A people that dwells alone* (Londen, 1975). Arnold J. Toynbee, 'Jewish Rights in Palestine,' *The Jewish Historical Quarterly* 52, 1 (1961), 1-11 en Solomon Zeitlin, 'Jewish rights in Eretz Israel (Palestine), *The Jewish Historical Quarterly* 52, 1 (1961), 12-34.

30 Ernst Nolte, 'Die Vergangenheit, die nicht vergehen will', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 6 juni 1986; Jürgen Habermas, 'Eine Art Schadensabwicklung - Die apologetische Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung', *Die Zeit*, 11 juli 1986. Zie ook Jürgen Habermas, 'A kind of settlement of damages (Apologetic tendencies)', *New German Critique* 44, Special Issue on the Historikerstreit (1988), 25-39.

31 Norbert Kampe, 'Normalizing the Holocaust. The Recent Historian's Debate in the Federal Republic of Germany.' In: Michael R. Marrus ed., *Perspectives on the Holocaust*. (Westport, 1989), 412-432.

32 Rede voor de Dies Natalis, Rijksuniversiteit Utrecht, 27 maart 1953: 'Een historicus tegenover de wereld van nu (1953)'. In: Pieter Geyl, *Verzamelde opstellen I*. Bijengebracht en ingeleid door P. van Hees (Utrecht, Antwerpen), 28-45.

Het moest Geyl van het hart dat Toynbee in zijn streven uit te groeien tot een profeet voor zijn tijd, de conventionele debatregels terzijde schoof. Zijn opponent kon simpelweg niets met het weerwoord van critici omdat hij een profeet was. Toynbee zocht de waarheid niet, hij kende die immers al. Het geschiedbeeld was in het wereldbeeld van Toynbee helder en eenvoudig, als die historici maar niet zo onnodig gecompliceerd zouden doen. Het was echter juist Toynbee's werk dat volstond met '[t]he non-sequiturs and the contradictions, the far-fetched comparisons, the dizzying assumptions.' Toynbee weigerde op concrete kritiek in te gaan: 'He dwells in a world of his own imagining, where the challenges of rationally thinking mortals cannot reach him.' Het debat, dat in Geyls adagium over geschiedenis als een 'discussie zonder eind' tot de kern van zijn professie was gemaakt, leverde vanuit Toynbee's stellingname feitelijk niets op. In zijn *In Memoriam* van Geyl maakte Toynbee er zelfs een gimmick van. Hij had het debat met Geyl ontlopen, 'a sure way of teasing him was to decline battle.'³³

Deed dit alles ertoe voor 'het publiek' die de gezaghebbende historici dachten toe te spreken? Zeker wel. Zie hoe Pieter Geyl in een essay waarin hij de Sovjet-historici afserveerde (opnieuw met een knipoog naar Romein?) vol ironie opmerkte dat gezien het gegeven dat iedereen gedetermineerd is in de marxistische epistemologie, morele verwijten ten aanzien van individuele leden van de 'bourgeoisie' niet mogelijk zijn. Zo was ook Hitler niet meer dan een exponent van het kapitalisme en dus niet veel anders dan andere westerlingen. Geyl riep bevlogen uit: 'Inderdaad heb ik ook een geloof. Geen geloof in Marx of enig ander schema. Maar een geloof in het leven, een geloof in de geest.'³⁴ Ook hier trad een onderscheid tussen Geyl en Toynbee aan de oppervlakte. In Toynbee's historische model doolden mensen als weerloze en hulpeloze nomaden rond in de wereld, overgeleverd aan de Grote Historische Processen. In Geyls historische model bleven mensen in beeld als individuen in onderling verband, ieder met hun eigen agenda's en handelingsvermogen. Dat had directe gevolgen. Mensen troffen in de wereld van Toynbee geen individuele schuld; zij waren slachtoffer van de omstandigheden. Het zal de populariteit van Toynbee in naoorlogs Duitsland verklaren: 'het beroep op de onvermijdelijkheid, op het gedoemd zijn van een bepaalde generatie...'³⁵ Dat zou in de *Historikerstreit* terugkeren. Voor Geyl was er hoop, niet in het christendom of een ander stelsel dat de toekomst invult, maar in het uitgangspunt van een open toekomst met mensen die als morele wezens in staat zijn keuzes te maken. Deze vaststelling van Geyl raakt direct ook aan onze beoordeling van de tijd- en plaatsgebondenheid van historici als *public intellectuals*.



33 Arnold J. Toynbee, 'Pieter Geyl', *Journal of Contemporary History* 2, 2 (1967), 3-4.

34 P. Geyl, 'Sovjet-historici stellen zich voor', *De Gids* 118 (1955), 380-390.

35 L.J. Rogier, *Herdenking van P. Geyl* (Amsterdam, 1967), 30; zie ook over dit vraagstuk Geyl, 'Ranke in het licht van de katastrofe,' 95 e.v. over Bismarcks '*fert unda nec regitur*'.

Boeken Top 5

Herman Paul is universitair hoofddocent historiografie en geschiedfilosofie aan de Universiteit Leiden en bijzonder hoogleraar secularisatiestudies aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde onder andere *Key Issues in Historical Theory* (2015) en *Hayden White: The Historical Imagination* (2011).

Liefde en inspiratie: vijf boeken waarmee ik in gesprek ben

Inspiratie is als liefde: je moet er voor werken, maar maakbaar is ze niet. Ze kent momenten van extase – flitsen van inspiratie, die een mens onmiddellijk naar papier en pen doen grijpen – maar ook trage, gestadige groei. Inspiratie en liefde hebben bovendien gemeen dat ze het bewustzijn vaak maar half bereiken. ‘Ik wist niet dat ik zoveel van mijn vader hield’, hoor je iemand zeggen, maanden nadat hij zijn vader heeft begraven. Zo is het ook met inspiratie: je weet soms maar nauwelijks wie of wat jou op een vruchtbare gedachte heeft gebracht.

Vast staat echter dat inspiratie, wat mij betreft, meer van mensen dan uit boeken komt. Ik word geïnspireerd door mensen die toegewijd zijn, aan wat voor taak of ideaal dan ook. Mensen die niet zomaar uit het lood geslagen zijn of als een windvaan knarsen om hun as, maar weten wat ze willen en daarvoor graag een beetje moeite doen. Ik denk aan de conciërge die er een eer in stelt zijn schoolplein schoon te houden of aan de buurtwerker die ondanks alle scepsis van omwonenden naar een dialoog met jongeren blijft zoeken. Ik denk, wat mijn werk betreft, aan een historica die door gezonde nieuwsgierigheid gedreven wordt en zich van universitaire *newspeak* niet al te veel aantrekt. Of aan een filosoof die gegrepen is door een concept (‘inspiratie’) en niet rust voor hij dit van alle kanten tegen het licht heeft gehouden.

Soms vind ik het gemakkelijker naar mensen dan naar boeken te verwijzen. Ik zou een voetnoot willen plaatsen: ‘Zie de lunchgesprekken met mijn collega’s op de gang.’ Of: ‘Zie de discussie van onlangs in onze leesclub.’ Dit is niet slechts een persoonlijke ervaring, maar ook een intuïtie die doorwerkt in mijn manier van geschiedenis schrijven. Wil je, bijvoorbeeld, Hayden White begrijpen, de geschiedfilosoof aan wie ik mijn proefschrift wijdde, dan komt het er niet alleen op aan te achterhalen wie hij las (Benedetto Croce, Giambattista Vico, Northrop Frye). Minstens zo belangrijk is het White in zijn sociale context te situeren, aan de University of Rochester in de jaren zestig, tussen collega’s als Harry Harootunian en Ralph J. Kaufmann, met wie hij de aloude gestalte van de historicus als publieke, links geëngageerde intellectueel nieuw leven probeerde in te blazen.

Als ik niettemin vijf boeken moet noemen die mij in mijn werk inspire-

ren, dan ontkom ik er niet aan bij Whites *Metahistory* (1973) te beginnen.¹ Het is een boek waarvan ik dacht dat ik het bijna stuk had geanalyseerd. Ik had het zo grondig ontrafeld, dat het een object van studie was geworden, meer dan een inspiratiebron. Maar toen ik het hoofdstuk-White in mijn loopbaan dacht te hebben afgesloten – het werd tijd voor andere thema's, meende ik – bleek tot mijn verrassing hoe diep de sporen waren die *Metahistory* in mijn denken had getrokken. Zoals White in de jaren zeventig een model ontwikkelde om historische teksten te ontleden, zo ging ik op zoek naar concepten waarmee ik het gedrag van historici kon analyseren. Zoals White zijn theorieën aan negentiende-eeuwse voorbeelden toetste, zo stortte ik mij op negentiende-eeuwse geschiedwetenschappers als Robert Fruin, Ernst Bernheim en Georg Waitz. En zoals *Metahistory* eclectisch gebruik maakte van sociologische en literatuurwetenschappelijke concepten, zo ontleen ik inspiratie aan filosofen, sociologen en pedagogen die hebben nagedacht over de rol van houdingen, attitudes en karaktereigenschappen in wetenschappelijk onderzoek.

Een boek uit die laatste hoek dat ik telkens weer onpsla, is *Intellectual Virtues* (2007) van Robert C. Roberts en W. Jay Wood.² Ik weet nog goed waar en wanneer ik het las: in Gent, in maart 2011, rond de erepromotie van Frank Ankersmit, in een café aan de Leie en in de kerkbanken van de Sint-Baafskathedraal (geen betere plek om rustig te lezen dan een oude kerk in een drukke binnenstad). Het boek sprak me aan, omdat het een eigentijdse verdediging biedt van het oude, aristotelische inzicht dat wetenschappelijk onderzoek staat of valt met 'intellectuele deugden'. Daarbij denken Roberts en Wood niet aan victoriaanse deugden, maar aan eigenschappen als nauwkeurigheid, volharding en moed. Hoe belegen het woord 'deugd' in sommige oren ook klinkt, dit concept was precies wat ik nodig had: het helpt mij te begrijpen waarom historisch onderzoek zo slecht in regels en methoden kan worden gevat en waarom praktijkervaring en voorbeeldfiguren in ons vak belangrijk zijn. Mede dankzij Roberts en Wood staat het begrip 'deugd' nu centraal in het Vidi-project dat ik in Leiden leid.

Typierend voor deugden is dat je ze niet op een achternamiddag onder de knie krijgt. Wie een doortastende of accurate wetenschapper wil worden, zal zich daarin moeten trainen, in een proces dat tijd kost, inspanning vergt en voorbeelden nodig heeft. Met Hans-Georg Gadamer, wiens *Wahrheit und Methode* (1960) ik graag als derde titel selecteer,³ denk ik dat intensieve studie van historici uit andere tijden en plaatsen in dit proces behulpzaam kan zijn.



1 Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore, MD, 1973).

2 Robert C. Roberts en W. Jay Wood, *Intellectual Virtues: An Essay in Regulative Epistemology* (Oxford, 2007).

3 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen, 1960).

Wat voor historici wij willen zijn, wat voor intellectuele deugden wij belangrijk vinden en hoe we ons in zulke deugden kunnen oefenen – dat zijn zaken die we mede ontdekken in langdurige dialoog met voorbeelden uit heden én verleden. De traditionele opvatting dat cursussen historiografie, zoals ik die in Leiden geef, neerkomen op ‘inwijding’ in een ‘traditie’ – geen conformering aan rigide standaarden, maar kennismaking met een eeuwenlang gesprek over de vraag hoe geschiedenis het best kan worden beoefend – neem ik met Gadamer dan ook graag voor mijn rekening.

Voor *Wahrheit und Methode* geldt bovendien nog sterker dan voor *Meta-history* dat het een klassieker is van waaruit je een hoop andere discussies plotseling veel beter gaat begrijpen. Het was dan ook een vruchtbaar experiment om rond de vijftigste verjaardag van *Wahrheit und Methode*, vijf jaar geleden, een *honours class* aan deze studie te wijden, voor studenten uit de hele Leidse Faculteit der Geesteswetenschappen. Na afloop verklaarden de studenten unaniem dat ze van het systematisch doorploegen van dit ene werk veel meer geleerd hadden dan van welke reader vol artikelen dan ook. Dat zette me aan het denken: zou ik mijn geschiedfilosofische research master-college, waarin we wekelijks twee of drie artikelen van verschillende auteurs bediscussiëren, niet moeten organiseren rond één boek dat de studenten dan hopelijk levenslang bijblijft?

Toch zou ik aarzelen *Wahrheit und Methode* voor dit doel te selecteren. Anders dan Gadamer hecht ik namelijk sterk aan het eigen, typerende stemgeluid van vroegere historici. Als ik van, laten we zeggen, Sima Qian, Montesquieu of Jules Michelet iets kan leren over wat een goede historicus is, dan moet ik hun vreemdheid of ‘anders-zijn’ scherp onder ogen zien – anders valt er niets te leren. Dit is de kern van wat ik een ‘historische gesprekskunst’ noem: een gesprekskunst die mede is geïnspireerd door wat in de literatuurwetenschap als *ethical criticism* bekendstaat. Een van de klassiekers in dit genre is Wayne Booths *The Company We Keep* (1988).⁴ Te pas en te onpas, geloof ik, citeer ik Booths frase ‘a desire to be taught’. Terwijl historici ‘traditie’ en ‘lessen uit het verleden trekken’ nogal eens misprijzend associëren met ‘je eigen waarden terug projecteren op het verleden’, lijkt Booths suggestie dat je alleen kunt leren van mensen met andere opvattingen dan jijzelf, mij aanzienlijk overtuigender. We bestuderen mensen en praktijken uit het verleden – in dit geval: hoe eerdere historici ons vak beoefend hebben – niet om hen voor ons karretje te spannen, maar, omgekeerd, om ons door hun ‘anders-zijn’ te laten bevragen.

Zou ik van deze historische gesprekskunst tot slot een concreet voorbeeld moeten noemen, dan zou ik kiezen voor *The Life and Thought of Herbert Butterfield* (2011) van Michael Bentley, emeritus-hoogleraar in St. Andrews.⁵ Bentley is



4 Wayne C. Booth, *The Company We Keep: An Ethics of Fiction* (Berkeley, CA, 1988).

5 Michael Bentley, *The Life and Thought of Herbert Butterfield: History, Science and God* (Cambridge, 2011).

een gewaardeerde collega – hij reikte mij de titel van mijn laatste boek aan – die diverse knappe overzichtswerken op historiografisch gebied heeft geschreven. Maar geen boek van hem vind ik mooier dan zijn Butterfield-biografie – alleen al omdat ze zo fantastisch is geschreven. Herbert Butterfield, de befaamde criticus van ‘Whig-history’, was een complexe persoonlijkheid met een ingewikkeld oeuvre, die ook nog eens in academische wespennesten en amoureuze affaires verwickeld was. Maar Bentley portretteert hem meesterlijk, mede op basis van ongepubliceerde correspondentie, met alle ironische distantie die tegenwoordig (terecht) als keurmerk van professionaliteit geldt.

Tegelijk echter stelt het boek, meest impliciet, een reeks indringende vragen. Hoe zou het zijn om de (academische) wereld door Butterfields ogen te bezien? Hoe overtuigend waren zijn aarzelingen bij het sciëntisme dat hij om zich heen ontwaarde (‘We are slaves of science and have sold our souls to it.’)? Wat te denken van Butterfields nogal ‘onprofessionele’ neiging om grote, discipline-overstijgende vragen te stellen – vragen waaraan hij zich dan ook steevast vertilde? Hadden Lewis Namier *cum suis* gelijk toen ze met Butterfields methoden de vloer aanveegden? Of had zijn essayistische, naar zin en betekenis zoekende aanpak ook iets moois, juist in een tijd waarin zoiets ouderwets begon te worden? Voor je weet, staar je als lezer uit het raam en denk je na over wat je zelf belangrijk vindt: succes of kwaliteit, erkenning door anderen of toewijding aan een zelf gesteld doel? Ik denk dat Butterfield zou zeggen: of/of is te simplistisch, maar binnen het en/en ligt een spectrum aan mogelijkheden, elk met hun eigen accenten.

Overzie ik nu de stapel van vijf boeken op mijn bureau, dan hebben deze inspiratiebronnen onmiskenbaar iets gemeen. White, Roberts & Wood, Gadamer, Booth en Butterfield/Bentley hebben allemaal iets non-conformistisch, vooral waar het de mainstream academische cultuur betreft. Ze hebben iets tegendraads, dat ontspringt aan wat ik hierboven een ‘toewijding’ noemde aan doelen die het wetenschappelijk bedrijf van alledag overstijgen. Mede hierom lokken ze alle vijf ook tegenspraak uit. Zoals mijn opmerkingen hierboven bewijzen, kan ik mij daarbij iets voorstellen: ik onderschrijf ook niet alles wat in deze boeken staat. Maar ik ben de afgelopen jaren met ze in gesprek geweest en voorzie dat dit nog een tijdje zo zal blijven.

Houdt hier de analogie tussen liefde en inspiratie op? Anders dan liefde, zou je kunnen zeggen, vereist inspiratie geen instemming, geen harmonie van zielen. Je kunt geïnspireerd raken door een boek dat heel anders is dan je zelf ooit zou schrijven. Maar misschien is dit een te romantisch beeld van liefde. Misschien ligt ook het geheim van liefde in hoe mensen met hun verschillen weten om te gaan. Misschien (om niet te zeggen: zeker) gedijt ook liefde bij een toewijding die het anders-zijn van de ander niet uit de weg gaat. Misschien is liefde, net als inspiratie, een bron van verandering van het zelf. Wat telt, is niet hoeveel je van jezelf terugvindt, maar hoeveel je groeit door van elkaar te ontvangen.

Verslag KNHG-Najaarscongres

Lauren Lauret *is promovenda bij de afdeling Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.*

Tim Riswick *is promovendus bij afdeling Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis aan de Radboud Universiteit en bestuurslid collectie bij Museum de Kantfabriek.*

‘Naar eer en geweten. Beroepsethiek en de persona van de historicus’

Op vrijdag 28 november 2014 kwamen historici, en historisch geïnteresseerden, samen in de Koninklijke Bibliotheek om de beroepsethiek en de persona van de historicus te bespreken. De bijeenkomst vormde het najaarscongres van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG). Het concept persona is een hedendaags analytisch concept voor de historicus om de codering van het gedrag van wetenschappers in het verleden te bestuderen. De overkoepelende vraag die op deze dag centraal stond was: Wat is vandaag de dag eigenlijk een goede historicus? En hoe verhoudt zich dit tot vroegere en andere vormen van wetenschap? Het zal duidelijk zijn dat een dergelijk brede en prikkelende vraag tot allerlei antwoorden kan leiden. Het congres werd daarom in de ochtend geopend met twee keynote speakers die de toon zouden zetten voor de parallelsessies in de middag. De goed gevulde zaal met toehoorders, en live-verslaggeving van het congres via Twitter, stonden garant voor een dag van reactie en reflectie op de persona en beroepsethiek van de historicus in verleden en heden.

De eerste spreker Gadi Algazi, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis op de Tel Aviv Universiteit in Israël, begon met het statement dat wij als onderzoekers ons tegenwoordig in een spagaat bevinden. Wetenschappers willen aan de ene kant steun voor hun onderzoek en onderwijs van wetenschappelijke instituties en de samenleving als geheel, aan de andere kant zouden wetenschappers zich in alle vrijheid moeten kunnen storten op een onderwerp. Zijn presentatie maakte verder duidelijk dat dit conflict in wetenschappers, zoals historici, door het begrip persona beter begrepen kan worden. Volgens hem hebben personae namelijk niet direct iets te maken met de eigen identiteit, maar veel meer met de identiteit die tot stand komt als gevolg van een interactie tussen een individu en de context waarin de individu zich bevindt. Door de context van individuele ‘goede’ wetenschappers te bestuderen kunnen we daardoor afleiden welke (soms tegenstrijdige) eigenschappen ‘goede’ wetenschappers dienen te hebben. Algazi laat dit gedurende zijn presentatie zien aan de hand van Johannes Kepler (1571-1630). Kepler was, net zoals elk individu, niet in staat om één nieuwe persona te creëren, maar moest terugvallen op een combinatie van oudere personae. Het verhaal van Kepler laat ons dus zien dat het in ieder

geval wel mogelijk is om in een reservoir van culturele modellen een persona te vinden dat bij hem paste. Wij als historici zouden daarom moeten proberen om een diversiteit van personae te combineren. De congresbezoekers zagen in elk geval weinig overeenkomsten tussen zichzelf en het ideaaltipe van de vroeg-moderne wetenschappelijke persona die de lichamelijke noden van zijn lichaam kon uitschakelen en zich daardoor ongehinderd door honger of slaap aan de wetenschap kon wijden.

De tweede spreker was Mineke Bosch, hoogleraar moderne geschiedenis aan de Universiteit van Groningen. Zij probeerde tijdens haar lezing middels een historiografisch overzicht te achterhalen wat een persona nu eigenlijk is en hoe deze in het verleden door verschillende historici vorm werd gegeven. Door een historische ontwikkeling van de invulling van het concept persona te geven, toont zij aan dat er sprake was van een heus repertoire. Bij de definitie van de persona ging ze vooral in op het werk van Herman Paul en haarzelf. Volgens Paul is er inzake de wetenschappelijke persona juist sprake van een scheiding tussen publiek en privaat, terwijl Bosch vooral het verschil tussen een individu van vlees en bloed en het instituut benadrukt. Door een scala aan historici aan te halen laat ze duidelijk zien dat de historische persona verwijst naar de constructie van identiteit die gebaseerd is op macht. Zo gold voor de persona van de mannelijke wetenschapper in de twintigste eeuw dat deze diende te beschikken over een fitte fysiek die een gezonde machtsverhouding ten opzichte van de hem omringende vrouwen uitstraalde, zowel in de beroeps- als privésfeer. Voor vrouwelijke historici gold echter dat zij met een ascetische persona meer gewicht in de schaal legden. Vrouwen presenteerden zich daarom als een toegewijde kuise bruid van de wetenschap. Volgens Bosch zouden we een goede historicus dus niet moeten zien als een gevolg van specifieke waarde, normen of eigenschappen, maar als een belichaming van een identiteit die bedoeld is om de buitenwereld te laten zien dat het werk van een historicus betrouwbaar en geloofwaardig is.

Na deze twee inspirerende openingslezingen splitste het congres zich op in zes workshops. Er was een grote diversiteit waaruit de deelnemers konden kiezen. De ene workshop ging over het maken van eigen bronnen in *oral history*, terwijl een andere ging over de onafhankelijkheid, moraal en drijfveren van de historicus. De workshop 'Transparantie hangt samen met conventies' zette daarentegen in op het belang van kennis over de herkomst van projecten. Deze workshop werd door ons beiden bezocht. Aan de hand van het project 'Herkomst gezocht', naar museale verwervingen in Nederland sinds 1933, werden professionele en ethische dilemma's van de 'persona' van de historicus besproken. Helen Schretlen van de Museumvereniging Amsterdam presenteerde de geschiedenis van het onderzoek naar de herkomst van museumvoorwerpen. De Stichting Nederlands Kunstbezit was tussen 1945 en 1952 verantwoordelijk voor het terugbrengen van kunstvoorwerpen die na de Tweede Wereldoorlog terugkeerden uit Duitsland. De Stichting nam het niet al te nauw met de 'persona' van de historicus. Uiteindelijk heeft de Stichting veel joods goed geveild en andere voorwerpen zijn in overheidsbeheer geplaatst. Naar aanlei-

ding van een groots internationaal opgezet onderzoek naar museale herkomst in Washington in 1998 zijn de werkzaamheden van de Stichting opnieuw onderzocht.

Met behulp van de laatste digitale technieken heeft dit tweejarig onderzoek nog een extra inhaalslag doorgemaakt in het recente onderzoek waar Schretlen tussen 2009 en 2014 bij betrokken was. Transparantie en oprechtheid vormden hierbij sleutelbegrippen. Verschillende Nederlandse musea hebben 139 beeldende kunst of voorwerpen met een eigen identiteitswaarde, maar onzekere herkomstgeschiedenis, online zichtbaar gemaakt: www.musealeverwervingen.nl was het resultaat. De eigenaren zijn zichtbaar en eventuele erfenamen zijn gecontacteerd met als doel claims uit te lokken. Er klonk enige verbazing over deze proactieve houding waarmee musea op zoek gingen naar erfenamen van eigenaren. Waarom wachtten zij niet tot een claimant zich meldde? Dit heeft te maken met de ethische code van musea die met *due diligence* uitgaan van de zichtbaarheid van de gehele geschiedenis van een object in de collectie. Een externe claim brengt daarom altijd de integriteit van een museum in diskrediet. Als een museum de claim uitlokt en volledige transparantie nastreeft over de voorwerpsgeschiedenis is de integriteit van de collectie en de medewerkers gewaarborgd. Archiefonderzoek naar de collectie van musea levert de vereiste transparantie op, maar musea moeten tegenwoordig hun beperkte budget spenderen aan het inrichten van pakkende tentoonstellingen. Tegelijkertijd is de onderzoeker afhankelijk van de toegankelijkheid van bronmateriaal en de bereidwilligheid van instanties buiten het museum dit beschikbaar te stellen. Kostbaar herkomstonderzoek lijdt hieronder. Als er al archiefonderzoek wordt uitgevoerd, is dat doorgaans onzichtbaar in de opstelling van het museum en dus onzichtbaar voor de bezoeker. De toegang en zichtbaarheid van onderzoeksresultaten van musea in het algemeen is een verbeterpunt. Ethiek in musea schijnt daarom alleen mogelijk en zichtbaar te zijn in tijden van welvaart en vrede. Een belangrijke conclusie met alle onrust in landen met groot cultureel erfgoed, zoals Syrië en Irak.

Antropoloog en museoloog Daan van Dartel, junior-conservator van het Nationaal Museum van Wereldculturen in Leiden, gooide het over een andere boeg door te spreken over de fusie van het Tropenmuseum, Rijksmuseum Volkenkunde en Afrikamuseum. Van Dartel vroeg zich onder meer af in hoeverre ethische normen een rol kunnen spelen bij overwegingen om museumvoorwerpen vervaardigd uit menselijke resten of met een heilige dan wel emotionele betekenis uit vreemde culturen digitaal zichtbaar te maken. Om de historicus de keuze zo goed mogelijk te laten maken, is het van belang dat de expertise over een museumcollectie gewaarborgd blijft. Een museum kan niet enkel een verzameling uitbreiden, maar moet ook de kennis over deze verzameling aanvullen en verdiepen. De persoonlijke invloed van leidinggevenden en andere betrokkenen mag ook weer niet zodanig groot worden, dat de waarde die een museum hecht aan een ethisch collectiebeheer volledig afhankelijk is van de personele bezetting. Het is ook niet wenselijk om de historicus te helpen middels een vast juridisch kader met normen en waarden. Een dergelijk kader

laat weinig tot geen ruimte over voor een benadering van voorwerpen met een emotionele waarde per casus. Het gevoel en inzicht van de historicus worden belangrijker geacht dan een juridisch manifest. Een gedragscode haalt bovendien de noodzaak weg voor de onderlegde persona van de historicus uit de cyclus van herkomstgeschiedenis en diepgravende bronkennis van een collectie. Een beëdigd historicus is niet per se beter in staat om zijn of haar, eerder als stilzwijgend aanwezig geachte, moreel-ethische inzicht in te zetten op het moment dat een museumstuk daar om vraagt.

Kortom, er blijkt nog veel debat mogelijk te zijn over wat we nu als de ideale historicus zien en welke eigenschappen of vaardigheden deze zou moeten bezitten. Bovendien is gebleken dat het historische veld tegenwoordig een indrukwekkende diversiteit kent, wat ervoor zorgt dat het schrijven van een professionele gedragscode voor historici een enorme, en misschien wel onmogelijke, taak is. De komende jaren zal het KNHG zich desalniettemin richten op het verder ontwikkelen van en vorm geven aan een professionele gedragscode voor historici. Dit succesvolle najaarscongres was een veelbelovend startsein voor de ongetwijfeld nog lange, hobbelige weg naar deze code. Uit het levendige debat bleek echter dat het KNHG zich hierin zowel gesteund als uitgedaagd mag weten door historici uit binnen- en buitenland, die het naleven van en reflecteren op hun beroepsethiek hoog in het vaandel hebben staan.

Interview met Martijn Eickhoff

Door: Matthijs Even & Joost Snaterse

‘De soft power van historici is erg belangrijk’

Na negen jaar verbonden te zijn geweest aan de Radboud Universiteit Nijmegen verruilt Martijn Eickhoff zijn positie als universitair docent Cultuurgeschiedenis per 1 september 2015 voor een voltijds functie aan het NIOD – Instituut voor Oorlog-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, waar hij al twee dagen in de week als onderzoeker werkte. Zijn takenpakket wordt nu uitgebreid met nieuwe werkzaamheden in het kader van de *European Holocaust Research Infrastructure* (EHRI), dat vanuit het NIOD wordt gecoördineerd. “Afscheid nemen is nooit leuk,” zegt Eickhoff over zijn vertrek uit Nijmegen, “maar ik kijk met groot genoegen terug op de samenwerking met mijn collega’s.” Ook de studiehouding van de studenten verraste Eickhoff in positieve zin toen hij aan de Radboud Universiteit begon. “Veel studenten kwamen altijd goed voorbereid naar colleges. En de discussiecultuur die in de Nijmeegse eerstejaarswerkgroepen gecreëerd wordt, blijft de hele studie doorwerken. Dat is heel waardevol”.

EHRI is een samenwerkingsinfrastructuur die archiefbeherende instellingen bijeen wil brengen die materiaal beheren dat gerelateerd is aan de Holocaust. De afgelopen vier jaar is hiertoe als onderdeel van de eerste fase van het project een centraal digitaal portal opgericht. De komende vier jaar zal dat worden uitgebreid, onder andere met nieuwe contacten uit Zuid- en Oost-Europa. “Het is een hele interessante internationale samenwerking, die breder is dan alleen Europa. Zo werken ook Yad Vashem in Israël en het United States Holocaust Memorial Museum mee. Dit zijn andere partners die ik gewoonlijk niet op wetenschappelijke conferenties tegenkom.” Ter gelegenheid van zijn afscheid uit Nijmegen, en daarmee ook als gewaardeerd redactielid van *Ex Tempore*, interviewden wij hem over zijn onderzoek, dat zich vooral op Indonesië richt. Daar raakt een historicus al gauw niet alleen in historische, maar ook in politiek-diplomatieke debatten verzeild.

‘De dialoog aangaan is de enige oplossing’

In zijn onderzoekstijd bij het NIOD blijft Eickhoff onderzoek doen naar massaal geweld in postkoloniaal Indonesië. Hij richt zich hierbij op de Javaanse stad Semarang, waar het communisme lange tijd duidelijk aanwezig was in het openbare leven. De Communistische Partij van Indonesië – PKI – werd er zelfs

opgericht. De industrie- en havenstad kende dan ook een goed georganiseerd vakbondsleven. Daarnaast was er een grote Chinese gemeenschap waarvan een deel contacten onderhield met de Volksrepubliek China. Tegelijkertijd staat de stad tot nu toe niet bekend als een plek waar veel anticommunistisch geweld heeft plaatsgevonden.

Tijdens de regime change van Soekarno naar Soeharto in 1965-67 is er een periode van ruim een half jaar geweest waarin zich veel massaal geweld heeft voorgedaan. Daarbij zijn in Indonesië naar schatting meer dan een half miljoen mensen vermoord. "Recente films als *The Act of Killing* (2012) en *The Look of Silence* (2014) van Joshua Oppenheimer zorgen voor een grotere bekendheid bij het publiek, in Nederland maar ook in Indonesië. Want daar zijn deze films weliswaar officieel verboden, maar gratis te downloaden. Studenten die screenings van de films willen organiseren worden vaak lastig gevallen door Islamitische tegenstanders, die strijden tegen het communisme. Hierdoor ontstaat er een kat-en-muisspel tussen voor- en tegenstanders. Het belangrijkste is echter dat er steeds meer groepen zijn die met een open geest kennis willen nemen van wat er is gebeurd. Hierbij is de dialoog aangaan de enige oplossing."

In Indonesië wordt de regime change nog steeds voorgesteld als een periode waarin het land van het communisme werd gered. "Geheel volgens de denkbelden van de Koude Oorlog – na Vietnam zou ook Indonesië ten prooi kunnen vallen aan het communisme – worden de daders gevierd als nationale helden. "Als je dan, zoals ik doe, met een groep Indonesiërs in Semarang op zoek gaat naar verhalen van mensen die het geweld overleefd hebben en gaat kijken naar de plekken waar het geweld zich heeft afgespeeld – gevangenissen, verhoorcentra, executieplaatsen, massagraven – dan krijg je hele andere verhalen te horen van de mensen die daar nu nog werken, wonen of grond bezitten." Die verhalen liggen in Indonesië echter nog steeds gevoelig, omdat ze het nationale geschiedbeeld afbreken. "Wat echter opvalt als je op locatie onderzoek doet, is dat er zowel door ouderen als door studenten vrij genuanceerde verhalen over de gebeurtenissen worden verteld, ook over het zogenaamde gevaar van het communisme."

Nederland en Indonesië

"Nederland heeft uiteraard een postkoloniale relatie met Indonesië. Zowel in de koloniale tijd als in de periode van dekolonisatie is er sprake geweest van veel geweld. Tijdens de dekolonisatieoorlog was dat deels wederzijds, maar het aantal slachtoffers aan Nederlandse zijde was vele malen kleiner." In het machtsvacuüm dat na de Tweede Wereldoorlog ontstond in toenmalig Nederlands-Indië werd ook de Nederlands-Indische bevolking object van geweld. Deze zogenaamde Bersiap-periode is een uiterst ingewikkelde en pijnlijke geschiedenis. "Hoe dan ook, als je dan als Nederlander onderzoek gaat doen naar Indonesisch geweld in 1965/66, is dat complex. Mij wordt dan ook vaak de vraag gesteld: 'Kan dat soort onderzoek wel? Hoe combineer je dat met je Nederlandse identiteit?' Ik heb mijn partners in Semarang zelf ook gevraagd of

het wel een juist idee was om het onderzoek in samenwerking met Nederland uit te voeren. Hun antwoord was: 'Het is belangrijk voor *ons*.' Dat Nederland er aan meewerkt is voor hen totaal irrelevant. Het is voor hen een geschiedenis die zij in samenwerking met het NIOD willen openbreken." Eickhoff benadrukt dat de gebeurtenissen uit 1965 bovendien geen louter Indonesische aangelegenheid waren. Het Westen speelde ook een rol bij de coup en het zwijgen over de moordpartijen. "Ik zeg ook altijd dat er in Nederland geen selectief engagement is met de gebeurtenissen uit 1965. Er zijn hier te lande ook allerlei initiatieven om meer te weten te komen over het geweld dat van Nederlandse zijde is toegepast tijdens de dekolonisatie. Wat mij betreft zijn we een internationale academische gemeenschap die het belangrijk vindt om wereldwijd geweld beter te begrijpen."

Historisch debat, een vorm van diplomatie

"Het historisch debat over de massamoorden van 1965/66 is erg complex. Wat me erg opvalt, is dat er zowel in Indonesië als in het Westen weinig kennis over is. Het kost veel moeite om het Westen er van te overtuigen dat dit één van de grootste uitingen van massaal geweld van de twintigste eeuw was. De discussie is lastig omdat je te maken hebt met verschillend gemotiveerde vormen van zwijgen." In Indonesië is er nog steeds sprake van een dominant nationaal verhaal. In Nederland was er aanvankelijk enthousiasme over de machtswisseling, omdat hierdoor de markt weer werd opengesteld. En in de Verenigde Staten reageerde men vooral opgewekt op het verdwijnen van het 'communistisch gevaar'. "Het is wonderlijk dat in Indonesië, dat in 1998 formeel een democratie is geworden met het afzetten van Soeharto, het oude geschiedbeeld is blijven hangen. Men is nog steeds angstig voor het communisme, terwijl dat wereldwijd niet langer een reëel gevaar is." Eickhoff ziet hierin enerzijds een religieuze achtergrond, omdat het atheïstische communisme religie verwierp. Anderzijds zijn er in het hedendaagse Indonesië grote sociale tegenstellingen, die vanuit een communistisch perspectief ter discussie gesteld zouden kunnen worden.

Via zijn NIOD- onderzoek krijgt Eickhoff weer meer ruimte om zich te verdiepen en te specialiseren, na de periode van inhoudelijke cultuurhistorische verbreding aan de Radboud Universiteit. Onderzoek naar de historische cultuur van massaal geweld heeft hem al langer beziggehouden. Hijzelf wijt dit aan zijn studieperiode. "Ik studeerde van 1986 tot 1992. Toen in 1989 de Muur viel, kon je opeens heel makkelijk naar Oost-Europa. Dat vond ik heel fascinerend. Ik ben drie zomers achter elkaar met een vriend door Oost-Europa gaan liften." Hier maakte hij voor het eerst kennis met een post-dictatoriale staat. "Je komt in een samenleving aan, waar sommige mensen echt mentaal verminkt zijn. Ik heb dat in Roemenië meegemaakt, maar ook in Oost-Duitsland. Dit heeft mijn fascinatie met wat ideologie en staatsgeweld met mensen kunnen doen, gevoed." In historische debatten over massaal geweld is diplomatie volgens Eickhoff van groot belang. "Het is belangrijk om elkaar ruimte te geven in het

debat en om verschillende standpunten te horen. Historici beoefenen een vorm van soft power, die de samenleving veel oplevert. Ik vind het dan ook heel mooi dat langzaam maar zeker ingewikkelde onderwerpen als het geweld in Indonesische in 1965/66 ook aan bod kunnen komen in de marge van een Indisch cultureel festival als de Tong Tong Fair in Den Haag. Met de internationale wetenschappelijke conferentie '1965' *Today. Living with the Indonesian Massacres* die ik afgelopen september organiseerde – precies 50 jaar nadat het geweld losbarstte – hoop ik natuurlijk evenzeer de herinnering aan het geweld uit de taboesfeer te kunnen halen.”

Angélique Janssens, *Labouring Lives. Women, work and the demographic transition in the Netherlands, 1880-1960* (Bern: Peter Lang, 2014) 314 p.

Het is vreemd, zoals Janssens in haar inleiding opmerkt (p.6), dat in de enorme hoeveelheid literatuur over de demografische transitie de actieve rol van vrouwen in de afname van de vruchtbaarheid in Nederland tussen 1880 en 1960 tot nu toe grotendeels buiten beschouwing is gebleven. Niemand zal tegenspreken dat vrouwen cruciaal zijn voor de voortplanting. Maar in de context van de demografische transitie blijkt Janssens een pionier in het zien van vrouwen als *historical actors* in plaats van louter variabelen. De relevantie van haar onderzoek is hiermee direct vanaf de eerste bladzijde duidelijk en behoeft geen verder betoog.

De auteur begint het boek met een beschrijving van haar onderzoeksvragen, die ze vervlecht met een gedetailleerde evaluatie van de bestaande literatuur. De centrale vraag is welke historische omstandigheden hebben bijgedragen aan het bewust verminderen van de vruchtbaarheid door *stopping* (het stoppen van het krijgen van meer kinderen) en *spacing* (het langer wachten met het krijgen van een volgend kind). Algemeen wordt aangenomen dat de ervaring van een vrouw op de arbeidsmarkt voor haar huwelijk en het door haar genoten onderwijs, haar vruchtbaarheidsgedrag tijdens het huwelijk in sterke mate beïnvloedden. Maar welke vrouwen waren dan precies de koplopers van de Nederlandse vruchtbaarheidsafname?

De historiografie biedt op deze vraag verschillende antwoorden die vaak zijn gebaseerd op onbewezen hypothesen. Enerzijds wordt de groep van fabrieksarbeidsters aangedragen als de initiator van modernisering. Verondersteld wordt dat deze vrouwen een relatief hoog loon ontvingen, waardoor een huwelijk op jonge leeftijd werd vergemakkelijkt. Bovendien hadden zij meer kennis over contraceptie dankzij hun dagelijks contact met andere vrouwen (en mannen) op de werkvloer. Anderzijds ligt de focus op de rol van dienstboden. Zij zouden de normen en waarden van hun werkgevers hebben overgenomen door die in stilte te observeren, maar ook vanwege de noodzaak de sociale status van hun werkgevers hoog te houden. Behalve ervaring op de arbeidsmarkt, wijzen veel auteurs op de invloed van religie op de vruchtbaarheid. Katholieken zouden grotere gezinnen hebben gehad door de sterke invloed van kerkelijke instanties die pro-natalistische waarden uitdroegen.

Janssens gebruikt nieuwe methodes om de genoemde beweringen onder de loep te nemen en deze daarmee te onderbouwen dan wel te verwerpen. Ze

analyseert gegevens van ruim 2.000 vrouwen uit bevolkingsregisters en geboorte-, trouw- en sterfaktes uit vier steden (Zaandam, Rotterdam, Enschede en Tilburg), verdeeld over twee geboortecohorten (1881-1885 en 1911-1915). Op deze manier besteedt ze aandacht aan zowel regionale als temporele verschillen. Met behulp van *event history analysis* analyseert ze de gebeurtenissen in de levens van deze vrouwen met hun levensloop als uitgangspunt. Janssens gebruikt onder meer de zogenaamde *Kaplan-Meier survival estimators* die onderzoekers in staat stellen verder te kijken dan (vaak misleidende) gemiddelden. Op deze manier wordt, bijvoorbeeld, niet slechts de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen getoond, maar ook het aandeel vrouwen dat nog ongetrouwd was op een bepaald aantal maanden na de vijftiende verjaardag. Deze methode geeft de lezer hierdoor meer inzicht in de variatie rondom het gemiddelde. Om te bepalen welke factoren statistisch significant hebben bijgedragen aan de vruchtbaarheidsafname gebruikt Janssens zogenaamde *hazard models* die vergelijkbare uitkomsten bieden als een regressieanalyse.

Janssens stelt het geduld van haar lezers af en toe behoorlijk op de proef: ze houdt van spanning en treedt zo nu en dan in herhaling. Het verlossende antwoord op haar hoofdvraag wordt pas gegeven op bladzijde 226, waar alle onderzochte variabelen bij wijze van synthese in een *hazard model* worden weergegeven. Toch kost het absoluut geen moeite het boek van kافت tot kافت te lezen. De ingewikkelde analytische methodes die de auteur gebruikt worden op een zeer heldere en overtuigende manier gepresenteerd. Dit maakt het boek eveneens toegankelijk voor niet-demografen die er allemaal op hun eigen manier gebruik van kunnen maken. Zo kunnen sociaaleconomische historici gegevens vinden over arbeidsmarktparticipatie, cultuurhistorici over de invloed van de kerk. Het is juist de synthese van al deze gegevens wat het boek zo sterk maakt.

En de uitkomsten? Sommige conclusies waren te verwachten, andere waren verrassend en sommige zijn enigszins discutabel. De meeste conclusies behoren zeker tot de tweede groep. Zo wordt duidelijk dat vrouwen die voor het huwelijk veel onderwijs hadden genoten op relatief hoge leeftijd trouwden (zoals reeds algemeen wordt aangenomen), maar dat ze niet de eerste vrouwen waren die *stopping-* en *spacing-*gedrag vertoonden. Dit is verrassend omdat vaak is aangenomen dat hoogopgeleide vrouwen beter in staat waren tot onderhandelen met hun echtgenoot over het krijgen van kinderen en derhalve over de geslachtsgemeenschap. Ook toont de auteur aan dat dienstbodes in alle vier de onderzochte regio's juist de achterblijvers waren in de ontwikkeling naar 'moderne' fertiliteit.

De conclusies waarover men zou kunnen discussiëren zijn die, die gebaseerd zijn op ideeën over de persoonlijke beweegredenen van vrouwen voor bepaald gedrag. Zo concludeert Janssens dat het hoge aantal voorechtelijke zwangerschappen kan worden verklaard door de sterke wens van jonge vrouwen om hun ouderlijk nest te verlaten zodat een zelfstandig huishouden opgericht kon worden. Eenmaal zwanger, was een huwelijk onvermijdelijk en dit zou ouders dwingen om hun dochters 'te laten gaan'. Alhoewel dit soort verklaringen plausibel klinken vanuit onze eenentwintigste-eeuwse logica, zou ik graag hebben

gezien dat ze ondersteund werden door meer kwalitatieve bronnen.

Dit brengt mij tot mijn laatste punt. Janssens verwijt haar collega demografen dat de vrouwen die de demografische transitie meemaakten geen actieve rol krijgen in het meeste onderzoek. Alhoewel ze een belangrijk stap heeft gemaakt in het opnemen van vrouwen in het onderzoek naar de Nederlandse vruchtbaarheidssafname blijven hun *stemmen* slechts gefluister op de achtergrond. Seksueel gedrag en vruchtbaarheid, een veel intiemer onderwerp bestaat er nauwelijks. Het is daarom jammer dat de vrouwen in kwestie cijfers blijven en ons slechts indirect een idee geven van hun persoonlijke motivatie, beleving en *agency*. Om een compleet beeld van de vrouw tijdens de demografische transitie te geven is samenwerking tussen wetenschappers van verschillende disciplines nodig. Ik zou daarom historici willen aanmoedigen dit belangrijke boek te gebruiken als de basis voor verder kwalitatief onderzoek naar de vrouwen achter de cijfers.

Corinne Boter MA

Promovenda bij de leerstoelgroep Agrarische en Milieugeschiedenis
Wageningen Universiteit

Ylva Klaassen, *Contested Successions. The Transmission of Imperial Power in Tacitus' Histories and Annals* (Enschede: Gildeprint Drukkerijen, 2014) 452 p.

Het geheim was blootgelegd: een keizer kon ook elders dan in Rome gemaakt worden en hij hoefde niet per definitie iemand van de Julio-Claudiaanse familie te zijn. Deze complexe openbaring, met alle consequenties van dien voor de nieuwe mogelijkheden en risico's wat betreft troonopvolging en de overdracht van keizerlijke macht, is het fascinerende en problematische onderwerp van het proefschrift *Contested Successions. The Transmission of Imperial Power in Tacitus' Histories and Annals* geschreven door Ylva Klaassen. Klaassen concentreert zich op twee werken van de Romeinse politicus en historicus Cornelius Tacitus (ca. 55 – 120 na Christus), de *Historiae* en de *Annales*, en onderzoekt de manier waarop troonopvolging in de eerste eeuw van de Romeinse Keizertijd door hem werd beschreven, begrepen, bekritiseerd en ondervraagd. Hetgeen niet vreemd is, aangezien Tacitus in een tijd leefde waarin hij meerdere malen de gevolgen aan den lijve had ondervonden wanneer er geen duidelijke keizerlijke opvolgingssysteem bestond. Het mondde namelijk bijna altijd uit in een machtsvacuüm met gruwelijke burgeroorlogen als gevolg. Tacitus was zich bewust van dit probleem en reflecteerde in zijn werken over verscheidene keizers precies daarop.

Klaassen vertrekt van het uitgangspunt dat Tacitus' representatie en analyse van de troonopvolgingen licht kan werpen op de wijze waarop hij zelf naar de overdracht(en) van keizerlijke macht keek, op de karakters van de beschreven individuele keizers, en op een algemener vlak het politieke systeem van het Principaat zelf. Vooral het laatste is innovatief, omdat Tacitus' kijk op

het Principaat voorheen nooit systematisch onderzocht is. Zo tracht Klaassen te achterhalen *wat* Tacitus aan zijn lezers wilde overbrengen en hoe zijn lezerspubliek daar mogelijk op gereageerd zou kunnen hebben.

In dit proefschrift worden drie casestudies, in de vorm van drie keizers, op verschillende wijzen gedetailleerd onderzocht: Galba, Tiberius en Claudius. Waarbij het doel is om de volgende vragen te beantwoorden: *hoe* zou keizerlijke macht overgedragen moeten worden, *welk instituut* (het volk, de senaat, het leger?) of *individu* heeft het recht om een keizer aan te wijzen, en op basis van welke *criteria*. Bij elke casestudy ligt de nadruk het meeste op een van deze vragen, ofschoon alle vragen uitvoerig de revue passeren in elk hoofdstuk. De reden waarom Galba, Tiberius en Claudius als casestudies gekozen zijn, komt voort uit het feit dat ze alle drie, bepaalde zaken gemeen hebben, zoals twee concurrerende opvolgers, die elk verschillende kwaliteiten, eigenschappen en supporters hebben, en omdat verschillende (problematische) opvolgingsaspecten, vragen en mogelijke oplossingen ten tonele verschijnen. Zo lijkt het er volgens Tacitus op dat tijdens Tiberius het Principaat als een hereditaire monarchie werd gezien: de troonopvolging was familiebezit en biologische verwantschap met de 'eerste keizer' Augustus was van groot belang. Maar toen die familie min of meer aan haar einde kwam zorgde dat onherroepelijk voor problemen. Galba trachtte dat op te lossen door de nadruk meer op de kwaliteiten van een persoon dan op (biologische) verwantschap te leggen. Volgens Klaassen betoogt Tacitus dat erfelijk recht de significantie van belangrijke persoonlijke kwaliteiten ondermijnt; denk aan Nero. Anderzijds, laat Galba's falende adoptiepoging zien dat een systeem waarin een persoon louter geselecteerd wordt op basis van zijn kwaliteiten ook niet werkt, ofschoon adopteren in Tacitus' eigen tijd wel degelijk functioneerde met Trajanus. Met andere woorden, Tacitus schijnt niet echt zijn eigen vragen te beantwoorden, maar opent het debat en geeft stof tot nadenken.

Het indrukwekkende aan dit uitgebreide proefschrift is de brug die Klaassen geslagen heeft tussen geschiedenis en filologie/literaire studies: niet alleen richt ze zich op de inhoud en vorm (structuur, thema's, stijl en grammatica) van de teksten van Tacitus, maar ook op de 'historische context' van de beschreven keizers en wat andere antieke en moderne auteurs, ter vergelijking, over dezelfde keizers en dezelfde gebeurtenissen geschreven hebben. Deze brug zorgt ervoor dat Klaassen veel dieper en op meerdere lagen kan inzoomen met behulp van verscheidene interdisciplinaire methoden zoals historische, filologische, linguïstische en narratologische analysetechnieken. Hetgeen een analyse tot gevolg heeft die ontzettend uitgebreid, gevarieerd en gedetailleerd is.

Door deze gedetailleerde analyses leert en/of realiseert de lezer, afgezien van de inhoud van dit proefschrift zelf, ook vele andere zaken. De vergelijking tussen de 'historische werkelijkheid' en de teksten van andere antieke auteurs enerzijds, en de manier waarop Tacitus zijn 'realiteit' of 'boodschap' beschrijft en vormgeeft door allerlei retorische trucs en taaltechnieken anderzijds, laat zien hoe sterk taal een historische gebeurtenis of persoon kan beïnvloeden. En laat eens te meer zien hoe voorzichtig moderne histori-

ci en classici dienen te zijn met hun materiaal en hoe essentieel 'context' en kijken naar het grotere geheel is. Daarbij laat het thema waarmee Tacitus zich bezighoudt ook zien, zoals Klaassen meerdere malen terecht opmerkt, wat van belang was of actueel was in zijn eigen tijd: namelijk de succesvolle adoptie en troonopvolging van Trajanus. Met andere woorden, de gebeurtenissen in zijn eigen tijd zouden zijn selectie van keizers, thema's en vragen sterk beïnvloed kunnen hebben – zoals het eigenlijk moderne historici ook vergaat, ofschoon deze minder spelingsvrijheid lijken te hebben en niet zomaar bepaalde informatie kunnen weglaten of negeren zoals Tacitus dikwijls doet.

Kortom, dit proefschrift is van grote waarde en zeker een aanrader voor bestaand en voortgaand onderzoek op vele vlakken: historiografie, keizerchap, verwantschap, receptie, retorica, gender, enzovoorts. Er is daarom nog veel ruimte om verder te gaan: afgezien van de drie gekozen casestudies zijn er beslist nog meer hevig betwiste keizerschappen.

Laurien Zurhake MA

Promovenda Oude Geschiedenis bij de Graduate School Distant Worlds

Ludwig-Maximilians-Universität München

Bart Verheijen, *Geschiedenis onder de guillotine. Twee eeuwen geschiedenis van de Franse Revolutie* (Van Tilt: Nijmegen, 2013) 152 p.

Charles Dickens zegt in zijn *Tale of two cities* (1859): 'It was the best of times, it was the worst of times', doelend op de Franse Revolutie. De periode en de gebeurtenissen die daarin plaatsvonden hebben zulke epische dimensies, dat ze bij iedere lezer een historische sensatie oproepen. In het Franse collectieve bewustzijn is dat er een van enthousiasme, maar ook van huivering. Wie over de revolutie sprak, moest met twee woorden spreken: de Bastille én de guillotine. Bart Verheijen laat in *Geschiedenis onder de guillotine* zien welke conceptuele goocheltrucs werden uitgehaald door achtereenvolgens de liberale, republikeinse, marxistische en de revisionistische school, om deze episode van zomer 1793 tot aan de arrestatie van Robespierre op 27 juli 1794 in te passen in hun narratief. Dat was onveranderlijk cruciaal om hun politieke ideologie te legitimeren. De Franse Revolutie was het geboortemoment van de politieke moderniteit. De moderne ideologieën kwamen eruit voort, en domineerden in de twee eeuwen daarna de geschiedschrijving erover. Verheijen laat zien dat het cruciale punt waar omheen de historiografische discussies over de Franse Revolutie cirkelen de Terreur was.

Om te beginnen wilden de liberalen in de 19^e eeuw de 'goede' revolutie redden van de slechte. De goede revolutie was die van Mirabeau geweest en van de invoering van de representatieve democratie, de slechte was die van Robespierre geweest, die stoelde op een al te radicale interpretatie van de volkssoevereïniteit. Ze probeerden zo het beperkt democratische, gemengde systeem van de Julimonarchie te legitimeren. Het lukte ze noch om de spoken van het verleden, noch die van het heden te temmen: in 1830, 1848 en 1870 vonden er steeds weer revoluties

plaats, die de onuitroeibaarheid van de republikeinse idealen uitwezen.

De grote republikeinse geschiedschrijver Michelet, en de verdediger van de Derde Republiek Aulard, verbonden hierna het liberale en het democratische ideaal in een groots idee van het Franse volk, dat in de gehele Franse Revolutie de weg naar een nieuwe politieke orde, gestoeld op de mensenrechten, had vrij gemaakt. Ze moesten daarvoor evenwel de periode van de Terreur bagatelliseren. Tot Verheijens grote verbazing wordt er simpelweg weinig aandacht aan de guillotine besteed door deze geschiedschrijvers en wordt zij gereduceerd tot een product van de historische omstandigheden- het revolutionaire bewind stond nu eenmaal onder grote druk van binnenlandse en buitenlandse krachten.

Verheijen analyseert vervolgens de marxistische periode, die van de Russische Revolutie tot midden jaren zeventig duurde. Deze is fascinerend, omdat voor communistische historici Robespierre, evenals Lenin, een held was. De historicus Lefebvre had zelfs een portret van 'de Onkreukbare' boven zijn bureau hangen. De marxisten zagen in hem de uitvoerder van een historisch noodzakelijk proces; het doel heiligde de middelen. Vanaf midden jaren zeventig kwam de marxistische interpretatie door de afbladderende van het communisme, onder andere door de publicatie van Solshenitsyns *De Goelagarchipel*, op gang.

Het was de historicus Francois Furet die de bijl zette in de marxistische visie op de Franse Revolutie. Hij ontwikkelde een 'revisionistische' interpretatie, die in plaats van noodzakelijke economische processen, politieke ideeën centraal stelde. Hij koppelde naar Verheijens smaak op zeer reductionistische wijze de radicaal democratische, in bepaalde opzichten socialistische, idee van de volkssoevereiniteit aan een onvermijdelijke en noodzakelijke ontsparing in de Terreur. Door een radicale, totalitaire interpretatie van Rousseaus volkssoevereiniteit, zouden met name de jakobijnen in een logica terecht zijn gekomen waarin iedereen die niet in de nieuwe egalitaire orde paste, als een kankergezwel moest worden weggesneden. Verheijen is vooral geïrriteerd door Furets desinteresse in een historische nuancering hiervan: diens werk beschrijft hij als een politiek-filosofische *hitjob* op de marxistische interpretatie, die tot zijn grote spijt de sociale geschiedschrijving waar de marxisten in bedreven waren heeft gediscrediteerd.

Verheijen leidt de lezer zeer helder en met behulp van scherpe analyses door deze ontwikkelingen. De in 1997 overleden Furet was de laatste die een coherente, unitaire interpretatie van de Franse Revolutie vertegenwoordigde. In de eenentwintigste eeuw lijkt er dan ook ruimte te zijn ontstaan voor meer methodologisch pluralisme. Het was mooi geweest als Verheijen nog wat dieper was ingegaan op de meest recente inzichten met betrekking tot de Franse Revolutie- hoe groot is de slagschaduw van Furet geweest? Kruipt de sociale geschiedschrijving inmiddels onder zijn sloophamer uit?

Daarnaast was interessant geweest om te zien hoe Verheijen zelf nu het verband tussen revolutie en Terreur ziet. Het gaat dan niet alleen om het specifieke geval van de Franse Revolutie maar ook om het verband tussen revolutie en terreur in andere gevallen. Te denken valt aan de Reformatie in de 16^e eeuw en de Russische Revolutie. Zelfs in het geval van de Amerikaan-

se Revolutie is het boeiend om na te gaan of hier geen fase van 'terreur' is geweest ten opzichte van dat deel van de bevolking dat de zijde van de Engelsen koos. Is er een verband tussen het stichten van een *novus ordo saeculorum*, zoals de Amerikaanse Founding Fathers het noemden, en het vervolgen van iedereen die daar niet in past? Wat onderscheidt relatief vredige van gewelddadige revoluties? Interessant is bijvoorbeeld de these van Hannah Arendt, die in *On Revolution* betoogt dat de Franse Revolutie ontspoorde en de Amerikaanse slaagde, omdat de Founding Fathers begrepen hadden dat de macht moet worden gedeeld om productief te kunnen worden gemaakt.

Aan het slot van het boek waagt Verheijen zich daarnaast aan een vergelijking tussen totalitaire regimes en het moderne populisme. Beide zien volgens hem niet in dat, zoals de Franse filosoof Lefort laat zien, de democratie een systeem 'zonder blauwdruk' is: in de moderne democratie heeft niemand meer een legitieme, permanente claim op de macht en ook niet om de discussie over het 'ware' te monopoliseren. Zowel totalitaire regimes als populistische partijen zouden dit niet inzien, omdat ze toch weer een fantoom van het 'ware volk' in het leven roepen, dat door vijanden van buitenaf en bovenaf (de elite) wordt bedreigd. Dit gaat wat snel: het interessante aan het moderne rechtspopulisme is dat het de islam als bedreiging beschouwt, omdat het gelooft dat juist de islam niet heeft begrepen dat de democratie een systeem is dat, zoals Verheijen treffend zegt, 'het enige wat een democratisch systeem kan uitsluiten, is het feit dat ze iemand zal uitsluiten'. Als leider van een typische tegenbeweging kunnen we ons bovendien afvragen of iemand als Geert Wilders gelooft dat het conflict uiteindelijk oplosbaar is: zoals Koen Vossen in *Rondom Wilders* laat zien, bestaat diens partij eigenlijk maar op een plek, namelijk de plek waarin het conflict is geïnstitutionaliseerd: het parlement.

dr. Wim de Jong

Postdoctoraal onderzoeker Politieke Geschiedenis

Radboud Universiteit Nijmegen / Vrije Universiteit Amsterdam

H. Peterse, D. Verhoeven, R. Camps, R. Klein, B. Kruijsen, J. Kuys, M. Nicassie & M. Smit (eds), *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2014) 256 p.

2014 was een memorabel jaar. Zo werd er niet alleen uitgebreid aandacht besteed aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, maar ook aan de 2000^{ste} sterfdag van de Romeinse keizer Augustus. In Nijmegen stond vooral ook de 1200^{ste} sterfdag van Karel de Grote, koning der Franken en keizer van het Heilig Roomse Rijk, op de agenda. Het Nijmeegse Valkhof, hooggelegen met uitzicht over de Waal, was een van de plaatsen in het uitgestrekte rijk waar Karel de Grote hof hield. Niet toevallig verscheen in het najaar van 2014 de bundel *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis* bij de Nijmeegse uitgeverij Vantilt. Het boek kon worden gerealiseerd vanuit het Europese samenwerkingsproject *Francia Media – Cradles of European Culture*. Het project ontleent

zijn naam aan het Karolingische Middenrijk, het rijk van Karel de Grote, en heeft als doel om het publiek meer vertrouwd te maken met de gemeenschappelijke culturele waarden van de negen Europese landen waarvan het grondgebied ooit deel uitmaakte van dit Karolingische rijk. Op deze manier hoopt men bij te dragen aan een beter begrip van het huidige Europa.

In de bundel belichten verschillende auteurs vanuit hun eigen expertise de actuele stand van onderzoek naar het Valkhof in zijn verschillende facetten. Dit heeft geresulteerd in acht bijdragen met afwisselende archeologische, historische en kunsthistorische invalshoeken. Volgens de toelichtende tekst wordt er in deze bundel extra aandacht besteed aan de periode van 750 tot 1250, de jaren die gerekend mogen worden tot de tweede helft van de vroege middeleeuwen en tot de daaropvolgende hoge middeleeuwen. Vier van de acht bijdragen gaan echter over de jaren ná 1247. In dat jaar kwam het Valkhof in de handen van de hertog van Gelre, en wordt de Valkhofburcht meer en meer een pion in het machtsspel tussen verschillende partijen.

De genoemde acht bijdragen worden zowel voorafgegaan als uitgeleid door in totaal meer dan veertig pagina's illustraties in kleur. Uit de inhoudsopgave blijkt het ordenende principe: de eerste reeks illustraties brengt de Valkhofburcht in beeld, de afsluitende reeks laat het Valkhofpark door de jaren heen zien. De illustraties moeten voor zich spreken; een koppeling tussen deze illustraties en de acht bijdragen ontbreekt. Na de laatste reeks illustraties volgen nog de eindnoten, de literatuurlijst, een Engelstalige samenvatting per hoofdstuk, de informatie over de auteurs en tot slot een register.

De eerste twee hoofdstukken hebben een duidelijke archeologische inslag. In het eerste hoofdstuk wordt de ontstaansgeschiedenis van het Valkhof uit de doeken gedaan. De ontwikkeling wordt aan de hand van vele archeologische bronnen gevolgd tot aan het einde van de Romeinse tijd in de 5^{de} eeuw. Het tweede hoofdstuk gaat hier verder, bij het begin van de Merovingische periode. De gelegenheid wordt te baat genomen om een uitstap te maken naar de overzijde van de Waal, waar bij archeologisch onderzoek in de uitbreidingswijken van Lent bijzondere grafvondsten zijn gedaan. Na de Merovingische periode breekt de heerschappij van de Karolingers aan, waarmee Karel de Grote zijn intrede in de Nijmeegse geschiedenis doet.

Nadat Nijmegen in de vroege middeleeuwen zo voor het voetlicht is gebracht, belandt men met het derde hoofdstuk in de hoge middeleeuwen. Het archeologische perspectief is inmiddels veranderd in een historische. In het erop volgende hoofdstuk wordt ruwweg dezelfde historische periode onder de loep genomen, maar dan vanuit bouwhistorisch oogpunt. In hoofdstuk vijf wordt de draad weer opgepikt in het jaar 1247, waarin zoals gezegd de burcht op het Valkhof onder Gelders gezag komt. De zelfstandigheid van de stad Nijmegen groeit, maar dat gaat in zekere zin ten koste van het Valkhof. Vanaf de 16^{de} eeuw zet het verval van de Valkhofburcht onherroepelijk door. De laatste twee en halve eeuw tot aan de sloop van de burcht in 1797 komen aan bod in hoofdstuk zes.

Hoofdstuk zeven vormt dan als het ware een intermezzo, waarin een soort receptiegeschiedenis van het Valkhof wordt gepresenteerd. Vanuit een

verrassende invalshoek wordt er antwoord gezocht op de vraag hoe men vanaf de 12^{de} tot de 19^{de} eeuw over de vroegste geschiedenis van het Valkhof heeft gedacht. Met hoofdstuk acht komt men aan in de huidige tijd, waarin er veel te doen is over hoe om te gaan met dit erfgoed in het hart van de stad. Ingrijpende plannen voor herbouw dreigen een gevaar te vormen voor het archeologische en historische monument dat het Valkhof en omgeving immers is. Tegelijkertijd is het Valkhof ook een kenmerkend symbool van de stad, dat mensen juist kan binden en samenbrengen. Deze bundel is prijzenswaardig om het chronologische overzicht dat het de lezer biedt, begeleid door de vele afbeeldingen, uit alle tijden. Helaas is de koppeling tussen tekst en afbeeldingen minimaal, en laat ook de algehele redactie te wensen over. Een centrale plattegrond van het gebied rondom het Valkhof, waarop steeds teruggevalen kan worden, en eventueel ook een verklarende woordenlijst kunnen een waardevolle toevoeging zijn, zeker gelet op het beoogde publiek. Hoewel deze publicatie misschien juist Nijmegenaren en anderen met een affiniteit met de Waalstad zal aanspreken, lijkt het mij juist de bedoeling dat, overeenkomstig de doelstelling van het *Francia Media*-project, ook mensen bij wie Nijmegen niet zo bekend is hiermee haar geschiedenis beter leren kennen.

Tien jaar geleden vierde Nijmegen haar 2000-jarig bestaan. Meer dan de helft van de bevolking stemde toen voor een definitieve terugkeer van de zogenaamde Reuzentoren, ooit het meest in het oog springende deel van de Valkhofburcht, nu beter bekend als de Donjon. Volgens de laatste berichtgeving wordt een voorstel tot reconstructie van de toren in het voorjaar van 2015 ter besluitvorming aangeboden aan de gemeenteraad van Nijmegen. Zoals uit de bundel al is gebleken blijft het Valkhof de gemoederen bezighouden. Over enkele jaren zullen er ongetwijfeld nieuwe hoofdstukken aan de hier besproken reeks kunnen worden toegevoegd. Tot die tijd biedt de bundel *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis* een rijk geïllustreerd en chronologisch overzicht van dit Nijmeegse monument.

Marenne Zandstra

Promovenda bij provinciaals-Romeinse archeologie

Radboud Universiteit Nijmegen



KNIR
KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE? Uitblinkende **studenten en jonge onderzoekers** verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT? **12 CURSUSSEN** per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA-cursus *Roma Caput Mundi*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it



www.knir.it

In de volgende *Ex Tempore:*

*Kolonialisme en
'post'-kolonialisme*

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

